

KOZMIČKI CIKLUS U ANTIČKOJ GRČKOJ I INDIJI

Galić, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Split, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:172:722246>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-13**

Repository / Repozitorij:

[Repository of Faculty of humanities and social sciences](#)

SVEUČILIŠTE U SPLITU
FILOZOFSKI FAKULTET

DIPLOMSKI RAD

KOZMIČKI CIKLUS U ANTIČKOJ GRČKOJ I INDIJI

ANA GALIĆ

Split, 2024.

Odsjek za filozofiju

Studij filozofije

Antička filozofija

KOZMIČKI CIKLUS U ANTIČKOJ GRČKOJ I INDIJI

Studentica:

Ana Galić

Mentor:

izv. prof. dr. sc. Tonči Kokić

Split, srpanj 2024.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1.KOZMOS.....	3
2. ANTIČKA FILOZOFIJA	5
2.1. Važnost i izvori grčke filozofije	7
2.2. Povijesni i orijentalni kontekst nastanka grčke filozofije.....	8
2.3. Glavna razdoblja.....	9
3. INDIJSKA FILOZOFIJA	11
3.1.Prirodni položaj Indije	12
3.2.Opće karakteristike indijske misli.....	15
3.3.Kozmološki idealizam i psihološki materijalizam.....	17
4.METEMPSIHOZA, ANTIČKA GRČKA I VEZE S INDIJOM.....	19
4.1.Cikličnost vremena	20
4.2. Grčka i Indija	26
4.3. Sumerska pozadina	32
4.4. Platonov <i>Timaj</i> i <i>Aitareya- upaniṣadi</i>	33
4.5. <i>Timaj</i> kao ishodište daljih utjecaja.....	38
4.6. Kolo sreće.....	40
5. ESHATOLOGIJA	43
6. ZAKLJUČAK	45
SAŽETAK	47
ABSTRACT.....	48
LITERATURA.....	49
PRILOZI.....	52

UVOD

Ovaj rad ima za zadatak prikazati kozmički ciklus u antičkoj Grčkoj i Indiji te njihove sličnosti i različitosti. Kako bismo što bolje razumjeli o čemu je riječ, rad započinje s etimološkim objašnjenjem *kozmosa*. Važno je shvatiti što je to uistinu kozmički ciklus ukoliko želimo detaljnije i prodornije istraživati isti u antičkoj Grčkoj i Indiji. *Kozmos* je svemir, svijet ili sveukupnost svega živog i neživoga. U antičkoj grčkoj mitologiji i filozofiji *kozmos* se kao »uređen« svijet (svjetski »poredak«) suprotstavlja *kaosu*. Nadalje, u drugom poglavlju su iznesene činjenice o važnosti i izvorima grčke filozofije te njen povijesni i orijentalni kontekst nastanka. Uobičajeno je shvaćanje da filozofija počinje kada su Heleni napustili mitsku svijest i počeli misliti logički, kada je *logos* zamijenio *mythos*. Prijelaz s mita na logičko mišljenje je postupan i dugotrajan.

Filozofija je svoje značenje znanstveno utemeljenog praktičnog životnog umijeća stekla u razdoblju helenizma. Antička grčka filozofija postavila je glavne filozofske discipline i oblikovala sva temeljna filozofska pitanja te ponudila odgovore na njih. Također, ona teorijski objašnjava svijet i upućuje na vlastito određen praktični život. Antička grčka filozofija oslobodila je filozofsku misao i ustoličila samostalnost razuma.¹

Treće poglavlje je prikazuje glavne značajke indijske filozofije, prirodni položaj Indije te kozmološki idealizam i psihološki materijalizam. Sudbina je postavila Indiju na mjesto gdje je priroda bila obilata svojim darovima a naklonjena prema svakom poduhvatu. Himalaji sa svojim ogromnim prostranstvom i vrhovima s jedne, more s druge strane, učinili su da je Indija dugo vremena bila pošteđena od invazija. Filozofija je u Indiji u svojoj suštini duhovne prirode. Ona ima svoje porijeklo u životu i vraća se životu. Osnove indijskog kozmološkog idealizma su nauka o *karmanu* i nauka o *prani*, a čitav indijski filozofski idealizam zasniva se na "teoriji sna". Čitavo četvrto poglavlje je posvećeno antičkoj Grčkoj i njenim vezama s Indijom. Obradene su teme metempsihoze, cikličnosti vremena, sumerske pozadine, djela *Timaj* i *Aitareya-upanišadi* te pojam kola sreće. Grčki pojam *metempsihoza* može se definirati kao vjerovanje da nakon smrti (tijela) duša prelazi u novo tijelo. Vjerovanje u *metempsihozu*, transmigraciju duša ili reinkarnaciju najčešće se povezuje s Indijom. Učenje o reinkarnaciji je, čini se neočekivano, sastavni dio antičke grčke mitske i filozofske tradicije, i samo u Grčkoj i Indiji sadržava elemente napredovanja duše tijekom brojnih egzistencija.

---

¹ Tonći Kokić, 2015. *Pregled Antičke filozofije*. Zagreb, Naklada Breza, str. 25.

Metempsihoza za pretpostavku ima neku vrstu cikličnosti, kotača umiranja i ponovnog rađanja – ponavljanja života (duše) u novom tijelu, ovisno o moralno dobrom ili lošem djelovanju za života, a u razvijenoj fazi sadrži i mogućnost izlaska iz kruga umiranja i preporađanja. Zbog toga je prva pretpostavka vjerovanja i učenja o metempsihozi ciklička koncepcija vremena.²

Veoma važni za razvitak filozofije o cikličnosti vremena su: Empedoklo, Parmenid, Platon, Aristotel, Hesiod, Tal, Pitagora, Anaksimandar, Anaksimenes, Heraklit, Diogen i Ksenofan. Uspoređujući indijsku i grčku misao Parmenidova kozmologija ili fiziologija pokazuje podudarnosti s Uddālakinom, a pronalazimo brojne sličnosti u djelima *Timaj* i *Aitareya – upanisadi*. Obje kulture mogle su naslijediti doktrinu o kruženju vremena od Sumera, gdje se pojavila šezdesetominutna aritmetika oko 3000. godine prije Krista. U petom poglavlju se dodirujemo teme eshatologije. Eshatologija je pojam koji označava ono što se odnosi na vremenski posljednje stvari čovjekove egzistencije ili opće kozmičke zbilje i ono što je s tim u svezi. Ona obrađuje teme u svezi sa smrću i zagrobnim životom. Na kraju ovog rada se nalazi zaključak i sažetak svega te popis korištene literature.

---

² T. Kokić. 2020. *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*, Bogoslovska smotra, vol. 90, br. 1, str.162.

1.KOZMOS

Ukoliko razmišljamo i razmatramo što je to kozmički ciklus u antičkoj Grčkoj i Indiji, prvo moramo razumjeti što je to uopće *kozmos*. *Kozmos* je svemir, svijet ili sveukupnost svega živog i neživoga. U antičkoj grčkoj mitologiji i filozofiji *kozmos* se kao »uređen« svijet (svjetski »poredak«) suprotstavlja *kaosu*. U izvornom smislu *kozmos* znači troje:

1. Svrhovito raščlanjen poredak, bilo bića bilo zajednice
2. Ustrojstvo pojedinačne osobe koje ga uzdiže iznad drugih
3. Vojničku poslušnost, odnosno spremnost da se uklopi u zadani poredak ³

U *kozmos* antičkoga svijeta uklopljena su ne samo stvorena bića, nego i bogovi. U srednjem vijeku ideju kozmosa zamjenjuje poredak stvorenja (lat. *ordo*), u koji sada ne spada Bog kao stvoritelj. Taj, u cjelini spekulativni nazor o kozmosu i svijetu postupno je, od XVII. do XIX. st., potisnula prirodoznanstvena slika svijeta, u kojoj su dominirale teorija prostora i vremena I. Newtona i hipoteza o postanku kozmosa I. Kanta.⁴ Filozofska disciplina koja se bavi istraživanjem vidljivoga fizičkog svijeta, njegovim postankom, svrhom i zakonima što njime vladaju, naziva se kozmologija.⁵ Drevne indijske ideje o fizici, koje su nam dostupne iz raznih izvora, općenito nisu poznate u svijetu fizike. Indijski astronomi i fizičari, počevši sa stajalištem koje je nastojalo ujediniti prostor, vrijeme, materiju i svijest, zagovarali su relativnost prostora i vremena, cikličke i rekurzivno definirane svemire i neantropocentrično gledište. Dvije najzapanjujuće numeričke tvrdnje starih Indijaca su: ciklički sustav stvaranja svemira s periodom od 8,64 milijarde godina, iako postoje i duži ciklusi; i da brzina svjetlosti bude gotovo točno 299337.984 kilometara u sekundi. ⁶ Kritičar bi te brojke vidio samo kao prazne slučajnosti, ali unutar indijske tradicije vjeruje se da stvarnost, kao neka vrsta univerzalne državne funkcije, nadilazi zasebne kategorije prostora, vremena, materije i promatranja. Vede su tekstovi koji predstavljaju drevnu tradiciju znanja Indije. Dok njihove kompilacije sežu barem u treće tisućljeće, neki od njihovih sadržaja mogli bi biti čak i stariji.⁷

---

³Kozmos, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/kozmos> (29/05/2024)

⁴Ibid.

⁵Kozmologija, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/33601> (29/05/2024)

⁶ Subhash Kak, 2008. *Concepts of Space, Time, and Consciousness in Ancient India*, Baton Rouge, Louisiana State University, str.1.

⁷ Ibid., str. 3.

Vedska tradicija dio je indijske kulturne tradicije koja se arheološki prati unazad do otprilike 8000. godine prije Krista. U vedskim tekstovima postoji nekoliko izjava o beskonačnosti svemira, dok se u isto vrijeme eksplicitno spominje konačna udaljenost od Sunca. *Satapatha Brahmana*, komentatorski prozni tekst o Vedi, koji najvjerojatnije seže u rana stoljeća drugog tisućljeća pr. Kr., daje pregled nekih širokih aspekata vedske kozmologije. Šesto poglavlje knjige, pod naslovom "Stvaranje svemira", govori o stvaranju Zemlje kasnije od stvaranja drugih zvijezda.⁸ Vedski sustav govori o međusobnoj povezanosti između promatrača i promatranog. Čini se da je slična koncepcija informirala mnoge drevne narode, uključujući Grke.⁹

Kod atomista, Leukipa i Demokrita, prema najnovijim istraživanjima nalazimo da je pretkozmičko kretanje atoma (stanje prije formiranja kozmosa), također bilo kaotično, jer su se gibali u svim smjerovima, a vrtložno kretanje atoma je, po njima, dovelo do formiranja kozmosa. Oni to pokušavaju protumačiti mehanički bez intervencije nekog *Logosa*. Ovdje je očito da ovom mehaničkom sustavu atomista manjka objašnjenje kako je iz atomskog kaosa i iz kaotičnog gibanja nastao svemir, kozmos. Kod Platona nalazimo sličnu pretkozmičku stvarnost kao i kod Anaksagore, prema kojoj se svemir, osjetilna stvarnost (ne zaboravimo, Platon to iznosi u mitskoj formi, ali u okviru svoje filozofije) prije intervencije demiurga, nalazio bez mjere, bez nekoga reda, u onakvom stanju, kaže on, u kojem je prirodno da se nalazi svaka stvar, kada je Bog odsutan. Međutim, treba naglasiti da Platon govori kako su doduše postojali neki tragovi od četiri elementa: vatre, vode, zraka i zemlje, dakle on ipak unosi neku diferencijaciju u ovu prvobitnu kaotičnost.¹⁰

Za razliku od *kozmosa*, u filozofiji, stanje nereda bez oblika, određenosti, sklada i zakona je *kaos*. Staro kozmogonijsko naučavanje u *kaosu* je tražilo početak svega, a taj je početak shvaćen kao nesklad i neoblikovanost iz kojega je poslije nastao svijet kao sredenost (*kozmos*). Naime, misao o kaotičnosti kao početku svijeta nalazi se u Anaksagorinoj i Platonovoj filozofiji, po kojoj je *kaos* bezlična pratinja kojoj je duh dao oblik. Po Anaksagori, iz kaotičnoga prastanja u kojem su prvobitno bile pomiješane homeomerije nastao je uređen *kozmos* posredovanjem uma koji je stavio u pokret nepokretnu tvar. Davanjem prvobitnog impulsa završena je uloga toga uma i sve se dalje odvija po strogo kauzalnim zakonima. Dok je u Platonovoj filozofiji tvar kaotična masa koja ispunjava prostor, kao slijepa mehanička nužnost samo s pomoću ideja može dobiti oblik (iako pruža stalan otpor idejama).¹¹

---

⁸ Subhash Kak, 2008. *Concepts of Space, Time, and Consciousness in Ancient India*, Baton Rouge, Louisiana State University, str.3.

⁹ Ibid., str. 5.

¹⁰ Ivan Tadić, 1995. *Kaos, Logos i Suvremena Kozmologija*, Split, Preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/file/79695> (2/7/2024)

¹¹ *Kaos*, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/kaos> (2/7/2024)

2. ANTIČKA FILOZOFIJA

Jedan od razloga proučavanja povijest antičke filozofije je činjenica da ju je nužno poznavati kako bismo otkrili elemente kulturnog identiteta, a u konačnici i identiteta roda *homo*. Naime, filozofija, kultura, pojmovni okvir i način mišljenja i življenja Zapada utemeljen je u tradiciji antičke grčko-helenističke filozofije. Za poznavanje elemenata identiteta suvremene kulture i svijeta, moramo biti upoznati s izvorima, pojmovima, načelima i problemima antičke filozofije. Važno je napomenuti da prvi filozofi svojim idejama još u 6. st. pr. Kr. zamjenjuju mitološki pristup objašnjenja svijeta onim racionalnim, pridajući umu odlučujuću moć u propitivanju pouzdanosti stjecanja i naravi znanja o naravi svijeta, čovjeka i društva.¹² Uobičajeno je shvaćanje da filozofija počinje kada su Heleni napustili mitsku svijest i počeli misliti logički, kada je *logos* zamijenio *mythos*. Ipak, prvo, očito je da su se mitovima služili helenski mislioci najmanje do Platona, a drugo, da su se i oni koji su počeli uvoditi logička načela, najmanje do Parmenida, i nadalje služili mitskim obrascima.¹³ Moglo bi se onda tvrditi da filozofija počinje s Aristotelom, ali on je nezamisliv bez svojih prethodnika. Dakle, prijelaz s mita na logičko mišljenje je postupan i dugotrajan. Međutim, mit nije bio priča ili puko blebetanje, već je upamćen kao neka vrsta svetoga znanja koja vjerojatno potječe iz svete predaje, a preko Helena nam je sačuvana samo u tragovima. Mnogobrojni autori su razmišljali o tome što je mit izvorno morao biti. Samo neki od njih su: braća Grimm, J. Schelling, G.W.F. Hegel, A. Bazala i nadalje.¹⁴ Preobrazba mitske baštine u epskoj poeziji u Helena može se provjeriti i na indijskoj građi. Zanimljivo je da helenski, kao i indijski, epski pjesnik može gdjekada mit opjevati i kao lirsku sličicu.¹⁵ Indijci su u poslije vedsko doba počeli pjevati u epskome stilu o bogovima, kako u epizodama svojih velikih epova *Mahabharate* i *Ramayane*, tako i u vjerskim djelima, *puranama*. U sanskrtskim epovima i *puranama* u epskome stihu i stilu bogovi postaju antropomorfní, dobivaju jednoznačna rodoslovlja i prevladava pripovjedna organizacija pjesme nad misaonim redom uvida u božansku zbilju.¹⁶

---

¹² Tonći Kokić, 2015. *Pregled Antičke filozofije*. Zagreb, Naklada Breza, str. 15.

¹³ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 19.

¹⁴ *Ibid.*, str. 20.

¹⁵ *Ibid.*, str. 42.

¹⁶ *Ibid.*, str. 44.

U *puranama* nalazimo tvrdnju da su im glavnih pet tema:

1. *Sarga* – postanak svijeta
2. *Pratisarga* – propast svijeta
3. *Manvantarani* – Manuovska razdoblja
4. *Vamsa* – rodoslovlje bogova i mudraca
5. *Vamsanucarita* – rodoslovlje junaka i povijesnih kraljeva ¹⁷

Dok indijski epovi odgovaraju helenskim epovima, Hesiodova *Teogonija* odgovara indijskim *puranama*. Ona je jedina sačuvana helenska *purana*!¹⁸ Hesiod (grčki Ἡσίοδος, Hesiodos)¹⁹ je grčki epičar (Askra u Beotiji, oko 700. pr. Kr. – ?, VII. st. pr. Kr.). Jedan je od najstarijih grčkih pjesnika, uz Homera glavni predstavnik ranoga epskog pjesništva, tvorac didaktičkoga i genealoškoga epa. *Postanak bogova* ili *Teogonija* (1022 heksametra) po svojoj je sustavnosti jedinstveno božansko rodoslovlje u grčkoj književnosti.²⁰

Dakle, unutar grčkoga idejnoga svijeta visoke filozofijske spekulacije, uviđa se plod duga duhovnoga razvoja, koji seže od mitsko-religioznih objašnjenja prirode i društva, sadržanih u spjevovima teogonijsko-kozmogonijskoga sadržaja (Hesiod, orfici, Ferekid sa Sira), pa sve do primjene racionalno-kritičkih metoda (preuzetih iz pojedinačnih, empirijski utemeljenih disciplina: matematike, astronomije i prirodne znanosti uopće). Vrhunac je tih promišljanja svakako spekulativno najsmjelije pitanje o svijetu i životu kao cjelini. Kao što je već spomenuto u radu, grčka filozofija zapravo i započinje podvrgavanjem mitološke kozmogonijske problematike kritičkomu mišljenju. Razmatranja prvih mislilaca bavila su se naravlju, odnosno prvim počelom »vidljivoga« svijeta, koji čovjeka okružuje i kojega je čovjek dio; najstarije (jonsko) razdoblje grčke filozofije upravo je označeno tim traganjem za prvim počelom svega; ona je u tom pogledu neka vrsta spekulativne fizike. Na temelju uvida da se u svim prirodnim procesima mijenjaju određena svojstva (boje, oblici, čvrstoća i dr.), a da ipak uza sve promjene nešto ostaje kao podloga za buduća događanja.²¹

---

¹⁷ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 44.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Sve riječi iz starogrčkog jezika su pisane u transliteriranom obliku, latinicom, bez naglasaka

²⁰ Heziod, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: [https://enciklopedija.hr/clanak/heziod#:~:text=Postanak%20bogova%20ili%20Teogonija%20\(%CE%98%CE%B5%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B1,Uranovu%20vladavinu%2C%20Kronovo%20svrgnu%C4%87e%20Urana.](https://enciklopedija.hr/clanak/heziod#:~:text=Postanak%20bogova%20ili%20Teogonija%20(%CE%98%CE%B5%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B1,Uranovu%20vladavinu%2C%20Kronovo%20svrgnu%C4%87e%20Urana.) (29/05/2024)

²¹ Grci, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/grci#poglavlje12> (29/05/2024)

2.1. Važnost i izvori grčke filozofije

Pojam antika u svom latinskom korijenu (lat. *antiquus*) ima značenje davnina, starine, a preuzet je u većini suvremenih jezika. Naslov antika se ustalio od srednjeg vijeka kao naziv kultura koje su se pojavile na Sredozemlju od 1200. – 800. g. pr. Kr. do 500. – 600. g. naše ere (odnosno od pojave grčkih *polis*a do propasti Zapadnog Rimskog Carstva).²² Filozofija je svoje značenje znanstveno utemeljenog praktičnog životnog umijeća stekla u razdoblju helenizma, iako se anticipacije tog značenja javljaju u trenutku opadanja moći religiozne i čudoredne svijesti unutar grčke kulture, i razvoja grčke znanosti koja je za svoj glavni sadržaj i svrhu uzela određenje naravi čovjeka, njegovih zadataka i pouke o ispravnom življenju. Filozofija nastala u antičkoj grčkoj kulturi nije jedina svjetska stara filozofija, tu se barem na neki način mogu pridodati indijska i kineska filozofija, no antička grčka filozofija je temeljna sastavnica europske kulture koja se ne da razumjeti bez nje.²³ Grčka filozofija označavala je ipak jedan poseban početak i imala posebnu važnost jer je ona začetak racionalnog mišljenja, barem u zapadnoj civilizaciji. Grčka je filozofija:

..zajedno s drugim proizvodima helenskog duha, bila izvorna kreacija od temeljne važnosti za cijeli razvoj zapadne civilizacije. Nikada ljudi nisu prosuđivali narav institucija i svoju vlastitu narav, svoj moral i običaje, s većom nepristranošću od Grka. Ljudi nikada nisu motrili svijet i proučavali ga do u dubine univerzuma s većom pažnjom od njih.²⁴

Mitski čovjek, prema modelu samog sebe kao bića pokretanog ne samo razumom nego i željama, emocijama nadama i strahovima, objašnjava i sebe i svijet kao mjesto podređeno nadmoćnim i neshvatljivim silama. Čovjeku nadmoćna, ali u osnovi slična božanska bića proizvode te sile, djelujući na pojedinca, društvo i cijeli svijet. Ta vrsta objašnjenja bila je prikladna ne samo za objašnjenje života i svijeta nego i početaka svijeta i ponegdje njegovih temeljnih načela. Može se reći da je grčko mišljenje obilježeno nepristranošću i realnošću, ali i snagom apstrakcije, prepoznavanjem zamjenom mitološkog svijeta načelom *lógos*a koji teži naturalističkom objašnjenju zbilje (Zeller, 1969).

---

²² Tonći Kokić, 2015. *Pregled Antičke filozofije*. Zagreb, Naklada Breza, str. 23.

²³ Ibid., str. 24.

²⁴ Zeller, E. 1969. *Outlines of the History of Greek Philosophy*. 13. edition, revised. New York, Meridian Books, Inc., str. 19.

Lógos predstavlja ideju postojanja racionalnog i razumljivog reda uz mogućnost otkrića temeljnih načela i naravi svijeta unutar njega samoga, pomoću čovjekova uma. Taj prijelaz prema racionalnom utemeljenju opažanja nije bio iznenađan, jer mitski metaforički način iskazivanja krajnjih univerzalnih istina, kao i temeljnih mitskih pojmovnih okvira, još uvijek postoji. Antička grčka filozofija postavila je glavne filozofske discipline i oblikovala sva temeljna filozofska pitanja te ponudila odgovore na njih.²⁵ Također, ona teorijski objašnjava svijet i upućuje na vlastito određen praktični život. Antička grčka filozofija oslobodila je filozofsku misao i ustoličila samostalnost razuma. Samostalnost razuma nije se odnosila samo na samostalnost promišljanja znanstvenih problema nego i pravo na zadovoljan, samodostatan život (*autárkeia*) u kojem čovjek samostalno odlučuje o načinu svog života. Čovjek opskrbljen samostalnim razumom i sposoban za takvu slobodu je filozof, ljubitelj mudrosti. Nedostatak religijskog dogmatizma omogućio je filozofske pokušaje objašnjenja svijeta, a s druge strane je uklanjanje religijske etičke upute o valjanom životu bilo zamijenjeno uputom praktične filozofije o valjanom življenju. Bitno je naglasiti da to ne znači da su grčki filozofi bili bezbožnici jer je religija imala važnu ulogu u njihovom svijetu, ateista je tada bilo zaista malo, iako je mnoge od filozofa stigla upravo takva optužnica. Suvremenost i aktualnost antičke grčke umjetničke i filozofske misli ostala je očuvana do danas.²⁶

2.2. Povijesni i orijentalni kontekst nastanka grčke filozofije

Korijene začete grčke filozofije moguće je naći u ranijim razdobljima koja prethode perzijskoj vladavini nad istočnim grčkim, odnosno jonskim gradovima:

...razvoj, zapravo napredak, dolazio je većinom iz triju izvora: pojačane trgovine s feničkim gradovima od kojih je najvažniji bio Tir (grčki naziv današnjeg Sura u Libanonu) na Mediteranu; od širenja abecede, jednostavnog načina pisanja; strašne ekspanzije Asirije i vojne krize koja je pratila gospodarski i kulturni napredak.²⁷

Feničani su Grcima donijeli abecedu koja je svojom jednostavnošću zapisivanja bila nadmoćna klinastom pismu ili hijeroglifima (sastavljenima od kombinacije znakova koji predstavlja čitavu riječ i grafema koji zapisuju temeljne zvukove govornog jezika [abeceda]) kojim su se ovi do tada služili. Abeceda je po svemu sudeći pristigla preko aramejskog jezika kojim su

---

²⁵ Tonći Kokić, 2015. *Pregled Antičke filozofije*. Zagreb, Naklada Breza, str. 25.

²⁶ Ibid., str. 26.

²⁷ Burkert, W. 2008. Prehistory of Precosratic Philosophy in an Orientalizing Context. U: P. Curd i D. W. Graham (ur.) *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, str. 56.

govorili Židovi, Arapi, Babilonci drugi narodi Bliskog istoka. Uskoro su drugi narodi (Etruščani, Latini, Iberi i dr.) od Grka preuzeli abecedu. Preuzimanje pisma i sadržaja promišljanja jest neka vrsta oslanjanja na doprinose prethodnih kultura, no pojava filozofije same može se povezati s ranijom tradicijom preko zapisa mudrosti koji su postojali u gospodarski neovisnim orijentalnim hramovima i preko kozmoloških mitova ili priča o stvaranju kao i matematičkom i astrološkom (astronomskom) znanju sakupljenomu babilonskim hramovima.²⁸

2.3. Glavna razdoblja

Zeller razlikuje četiri glavna razdoblja antičke grčke filozofije:

1. Predsokratska filozofija
2. Sokratska filozofija
3. Helenistička filozofija
4. Filozofija Rimskog Carstva

Windelband pak grčku filozofiju dijeli (stavljajući helenističko-rimsku filozofiju u zasebnu skupinu) na:

1. Kozmološko (otprilike od 600. do 450.g. pr. Kr.),
2. Antropološko ili praktično (otprilike 450. do 400. g. pr. Kr.)
3. Razdoblje sustavne filozofije (koja obuhvaća razvoj triju velikih sustava: Demokritovog, Platonovog i Aristotelovog)

Reale smatra opravdanijom podjelu povijesti antičke filozofije na pet razdoblja:

1. Naturalističko razdoblje koje proučava prirodu ili kozmološko-ontološke probleme
2. Humanističko razdoblje usmjereno proučavanju čovjeka i obilježeno sofistima i Sokratom
3. Vrijeme velikih sinteza Platona i Aristotela
4. Helenističke škole s trima velikim sustavima -stoičkim, epikurejskim i skeptičkim
5. Religijsko razdoblje biblijske objave i helenizma, prijenosa stoicizma u Rim, ponovnog tumačenja pitagorejske filozofije i platonizma te pojave novoplatonizma²⁹

---

²⁸ Tonći Kokić, 2015. *Pregled Antičke filozofije*. Zagreb, Naklada Breza, str. 30.

²⁹ Ibid., str. 31.

Počeci antičke filozofije naziru se već u teogonijskim i kozmogonijskim mitskim pjesmama koje su opisivale prvu i jedinstvenu osnovu svijeta i njegov postanak, u domišljanjima načina sveukupne promjene u svijetu i pronalasku onoga što ostaje trajnim nadilazeći promjenu. Aristotel svjedoči o povezanosti mita i filozofije:

Jer zbog čuđenja ljudi se danas počinju baviti mudrošću, kao što su i prvotno počinjali, čudeći se u početku očitim neobičnostima, a zatim napredujući pomalo stali su dvojiti i o krupnijim stvarima, kao mijenama Mjeseca, Sunca i zvijezda te o nastanku svega. Onaj pak tko dvoji i čudi se taj misli kako ne zna (zbog toga je i ljubitelj priča donekle ljubitelj mudrosti, jer se priča sastoji od čudesa).³⁰

Obrazac mitskih pjesama može se oprimjeriti Hesiodovom *Teogonijom* (Θεογονία, Postanak bogova) koja opisuje rađanje bogova i objašnjava njihovo poistovjećenje s dijelovima univerzuma i kozmičkim pojavama. *Teogonije* se objašnjenjem nastanka univerzuma i kozmičkih pojava pretvaraju u kozmogonije:

Sada, kako smo rekli, nema dvojbe da je Hesiodova *Teogonija* i njezin teogonijsko-kozmološki prikaz prethodnica filozofske kozmologije. Međutim, isto tako nema sumnje da je između tih pokušaja i filozofske kozmologije (čak i one najprimitivnije, one Tala) vrlo jasna granica.³¹

---

³⁰ Aristotel. 1985. *Metafizika*. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber i Globus, str. 19., 982b12

³¹ Reale, G. 1987. *A History of Ancient Philosophy: I. From the Origins to Socrates*. New York, State University of New York Press str. 29.

3. INDIJSKA FILOZOFIJA

....Nema gotovo nijednog zapadnog sistema, koji se ne bi mogao naći i u Indiji...Iz te suglasnosti možemo zaključiti jedino, da razvoj filozofije nije određen samovoljom ili slučajem, nego da i za filozofske probleme postoji nutarnji zakon u ljudskoj prirodi, na osnovu kojega kod raznih naroda i pod raznim uvjetima filozofsko mišljenje dovodi do istih rezultata.³²

Filozofija je, kao samostalna umna djelatnost, s vlastitim tradicijama i institucijama, specifičnost "zapadnoga svijeta". Zbog te samostalnosti, možemo u smjeni filozofa, filozofskim temama i školama, tragati za zakonitostima kretanja. To traganje postaje posebna zadaća filozofskog i znanstvenog istraživanja. Za druge civilizacije (starog "bliskog istoka", te zatim posebno indijske i kineske) možemo reći da poznaju "filozofsko mišljenje", tj. način mišljenja temeljen na ljubavi prema mudrosti, diskusiji i logici, ali ne i "filozofiju" kao samostalnu djelatnost. Istočna filozofija najdrevniji je sustav mišljenja i obično se smatra suprotnim zapadnjačkome. No baš je ta razlika, ta suprotnost, ono što danas, možda više nego ikad, čini tu tradiciju zanimljivom Zapadnjacima.

Sjeverozapadni prolaz u sliv rijeke Inda, u pokrajine Punjab i Sind, bio je ishodište svih političkih i kulturnih promjena u povijesti Indije. Nakon 1920. g. pronađeni su u tom području ostaci visoko razvijene civilizacije kod mjesta Mohenjo Daro i Harappa, iz predarijskog doba, na prijelazu iz četvrtog u treće tisućljeće prije nove ere. Gradovi su bili opskrbljeni vodovodima, parkovima i kupalištima. Stanovništvo se bavilo poljoprivredom, služilo se bakrom, broncom i srebrom, imalo je razvijenu umjetnost i posjedovalo slikovito pismo. Kultura je srodna sumerskoj, egipatskoj i minoskoj. Značajno je osobito proučavanje kiparske umjetnosti. Djela umjetnika ne odlikuju se samo usavršenom sposobnošću umjetnika, da prikažu anatomsku strukturu tijela, nego to tijelo prikazuju u prostornoj pokretnosti, oslobođeno arhajske frontalnosti, za razliku od mezopotamske i egipatske umjetnosti približno istog vremena. Umjetnički motivi pokazuju postojanje kultova srodnih kasnijem indijskom obožavanju Šive i stavovima *yoge*. Ta umjetnost prikazuje tipove ljudi različitih rasa, euro-afričkih i mongoloidnih, po čemu se zaključuje međunarodna povezanost tog kulturnog svijeta.³³

---

³² Č. Veljačić. 1958. *Filozofija istočnih naroda*, 1. dio, Zagreb, Matica hrvatska, str. 17.

³³ *Ibid.*, str. 17.

Prema događajima od osnovne kulturno povijesne važnosti možemo povijest indijske filozofije podijeliti ovako:

1. Doba Veda i starijih upanišada do pojave budizma polovinom prvog tisućljeća prije naše ere
2. Nastanak arhajskih sistema i književnih eposa, do Bhagavad-Gîte.
3. Razvoj skolastičkih sistema, koji počinje u posljednjim stoljećima prije naše ere, a traje do modernog. doba
4. Moderno doba, koje počinje s engleskim kolonijalnim sistemom u 17.st. ³⁴

Sa stajališta povijesti književnosti moguće je ovu osnovnu shemu još pojednostaviti i svesti je na dvije velike kulturno povijesne epohe, kojih se međa tada približavala početku naše ere u zapadnoj povijesti. Tu bi granicu predstavljao nastanak dvaju najvećih epova indijske i svjetske književnosti, *Mahâbhârata* i *Râmâyana*. S filozofskog stajališta na tom se razmeđu nalazi *Bhagavad-Gîta*, koja spada u *Mahâbhâratu*, a povezuje i sintetizira na određeni popularni način glavna religiozno-filozofska, pa i socijalna strujanja svoga vremena. Paul Jakob Deussen uzeo je vedsku književnost za apsolutni kriterij, a doba od Buddhe dalje označio je kao postvedsko. U današnjim prilikama indoloških studija taj kriterij nije više održiv. Težište proučavanja danas je u diferenciranju klasičnih i skolastičkih sistema, čija povijesna dubina još nije dovoljno istražena. S druge strane budizam kao središnja pojava glavnih azijskih kultura pretpostavlja šire klasifikacijske osnove.³⁵

3.1. Prirodni položaj Indije

Da bi misaoni duhovi cvjetali, da bi umjetnost i nauke došle do punog zamaha potrebna je sređena društvena sredina koja pruža sigurnost i dokolicu. Visoka kultura je nemoguća u zajednici nomada, gdje se ljudi bore za život i umiru od neimaštine. Sudbina je postavila Indiju na mjesto gdje je priroda bila obilata svojim darovima a naklonjena prema svakom poduhvatu. Himalaji sa svojim ogromnim prostranstvom i vrhovima s jedne, more s druge strane, učinili su da je Indija dugo vremena bila pošteđena od invazija.³⁶

---

³⁴ Č. Veljačić. 1958. *Filozofija istočnih naroda*, 1. dio, Zagreb, Matica hrvatska, str. 25.

³⁵ Ibid.

³⁶ Č. Veljačić. 1964. *Indijska filozofija*, prva knjiga, Beograd, Nolit, str.9.

Darežljiva priroda pružala je obilje hrane i čovjek je bio oslobođen napora i borbe za opstanak. Indijci nisu nikad osjetili da je svijet bojno polje na kome se ljudi bore za moć, vlasti bogatstvo. Kad ne moramo rasipati svoje snage na rješavanje problema života na zemlji, na iskorištavanje prirode i podčinjavanje sila svijeta, mi počinjemo misliti o višem životu: kako živjeti savršenije u duhu. Možda je topla klima uputila Indiju miru i povučenosti. Ogromne šume sa svojim lisnatim širokim prilazima pružale su mogućnosti pobožnoj duši da mirno šetanjima, sanja čudne snove ili se izlijeva u veselim pjesmama. Ljudi umorni od života idu raspoloženi u prirodu, postižu unutarnji mir slušajući vjetar, pjesmu ptica i šum lišća te se vraćaju s punim srcem i svježim duhom.³⁷

Slika 1. Zemljopisni prikaz Indije³⁸

Potpomognuti pogodnim prirodnim uvjetima i intelektualno opremljeni da misaono svladaju implikacije stvari, Indijci su izbjegli nesreću koju je Platon oglasio kao najgoru o svih, tj. da budu neprijatelji razuma. »Prije svega vodimo računa o tome«, kaže Platon u Fedonu, »da nam se ne dogodi jedna nesreća. Ne smijemo omrznuti razum kao što neki omrznu ljude; jer veće zlo se ne može dogoditi čovjeku od onoga da omrzne razum.«³⁹Zadovoljstvo razumijevanja je jedno od najčistijih zadovoljstava koja su pristupačna čovjeku, a strast za njime gori kod Indijaca sjajnim plamenom duha.

---

³⁷ Č. Veljačić. 1964. *Indijska filozofija*, prva knjiga, Beograd, Nolit, str.10.

³⁸ Zemljopisni prikaz Indije, preuzeto sa:
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/77/India_78.40398E_20.74980N.jpg/270px-India_78.40398E_20.74980N.jpg (1/6/2024)

³⁹ Č. Veljačić. 1964. *Indijska filozofija*, prva knjiga, Beograd, Nolit, str.10.

U mnogim drugim zemljama u svijetu razmišljanje o prirodi egzistencije predstavlja životni luksuz. Sva ozbiljnost posvećuje se akciji, dok bavljenje filozofijom predstavlja uzgredno zanimanje. U staroj Indiji filozofija nije bila pomoć nekoj drugoj nauci ili umjetnosti, već je uvijek zadržavala uzvišeni položaj nezavisnosti. Na Zapadu, čak i u mladalačkom procvatu, kao u doba Platona i Aristotela, ona se oslanjala na neku drugu studiju, kao što je politika ili etika. Teologija joj je bila samo oslonac u srednjem vijeku, prirodna nauka za Bacona i Newtona, povijest, politika i sociologija kod mislilaca devetnaestog stoljeća. U Indiji filozofija je stajala na svojim vlastitim nogama, a sve ostale studije očekivale su od nje inspiraciju i oslonac. Ona je bila učitelj i vođa drugih nauka, bez koje bi ove bile lišene sadržaja i smisla.⁴⁰ Kautilya kaže: »Filozofija je svjetlost svih nauka, sredstvo za usavršavanje svih djela i oslonac svih dužnosti.«⁴¹

S obzirom na to da filozofija predstavlja ljudski napor da se shvati problem svemira, ona je ovisna o etničkim i kulturnim utjecajima. Svaka nacija ima svoj svojstveni osobni mentalitet, svoju specifičnu intelektualnu sklonost. Jedna izrazita identična crta može se vidjeti kroz sva stoljeća povijesti, kroz sve promjene kroz koje je prošla Indija. Ona se čvrsto držala izvjesnih psiholoških odlika koje čine njeno specijalno nasljeđe i one će biti karakteristične oznake indijskog naroda sve dok bude u mogućnosti da održava svoju samostalnost. Individualnost znači neovisnost u razvoju. To ne isključuje svaku sličnost. Potpuno odsustvo sličnosti nemoguće je, jer je čovjek u cijelom svijetu isti. Često je postavljano pitanje je li i do koje mjere je indijska misao pozajmljivala svoje ideje iz tuđih izvora, npr. iz grčkog. Neka gledišta koja su razvijali indijski mislioci slična su nekim učenjima njegovanim u staroj Grčkoj, i to u tolikoj mjeri da bi onaj koji bi želio diskreditirati ovaj ili onaj sistem misli mogao to lako učiniti. Za mislioca bez predrasuda to slaganje će biti dokaz povijesnog paralelizma. Slična iskustva izazivaju u ljudskim duhovima slična gledišta. Ne postoji stvaran dokaz da je bilo neposrednog preuzimanja, bar ne s indijske strane, od Zapada. Indijska misao je samostalan potez ljudskog duha. Filozofski problemi se tu obrađuju bez ikakvog utjecaja ili veze sa Zapadom. Usprkos povremenog dodira sa Zapadom, Indija je bila slobodna u razvoju vlastitog idejnog života, filozofije i religije. Indijsku misao možemo promatrati kao jedan zatvoren sistem ili autonoman razvoj.

---

⁴⁰ Č. Veljačić. 1964. *Indijska filozofija*, prva knjiga, Beograd, Nolit, str.10.

⁴¹ Havell. 1918. *The Indian Antiquary*. Vol. 47, str.102. preuzeto sa:
<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.501821/mode/2up> (2/7/2024)

3.2. Opće karakteristike indijske misli

Filozofija je u Indiji u svojoj suštini duhovne prirode. Snažna duhovnost Indije, a ne njena politička struktura i društvena organizacija, koju je ona razvila, osposobila ju je za otpor protiv vremenskog razaranja i povijesnih nepogoda. Vanjske invazije i unutrašnji sukobi više puta su u povijesti doveli njenu civilizaciju blizu sloma Grci i Skiti, Perzijanci i Mongoli, Francuzi i Englezi pokušavali su je naizmjenično pokoriti, ali je ona ipak visoko držala svoju glavu. Indija konačno nije pokorena, a stari plamen njenog duha još uvijek plamsa. Ona ima cilj boriti se za istinu i protiv zablude te je vršila ono za šta se osjećala sposobnom, što je smatrala kao svoj poziv. Povijest indijske misli pokazuje neprekidno traženje duha, uvijek staro a uvijek tako novo. Duhovne pobude gospodare životom u Indiji. Indijska filozofija upućuje svoj interes obitavalištu čovjeka, a ne pustinjama iznad mjeseca. Ona ima svoje porijeklo u životu i vraća se životu. Djela indijske filozofije nemaju dogmatski karakter, koji je tako značajna crta kasnijih kritika i komentara. *Gitā* i *upanišadi* nisu daleko od narodnog vjerovanja. One su velika književnost zemlje, i u isto vrijeme nosioci velikih sistema misli. *Purāne* sadrže istinu obučenu u mitove i priče, da bi se prilagodile slabijem shvaćanju većine. U Indiji je izvršen težak zadatak da se zainteresira široki krug ljudi za metafiziku. Osnivači filozofije bore se za društvenu i duhovnu reformu zemlje. Kad se indijska civilizacija naziva brāhmanskom, to samo znači da su njeno glavno obilježje i njene dominantne motive oblikovali njeni filozofski mislioci i religiozni duhovi, iako svi oni nisu brāhmanskog porijekla. Platonova ideja da filozofi trebaju biti vladari i upravljači društva ostvarivana je u Indiji. Najviše istine su istine duha, i u njihovoj svjetlosti se oplemenjuje stvarni život.

Religija u Indiji nije dogmatska. Ona predstavlja racionalnu sintezu koja neprekidno usvaja nove pojmove iz napretka filozofije. U stalnom nastojanju da bude u skladu s napretkom misli, ona je po svojoj prirodi eksperimentalna i provizorna. Česta kritika indijske misli da svojim isticanjem intelekta stavlja filozofiju na mjesto religije samo dokazuje racionalni karakter religije u Indiji. Nikad se nije pojavio nijedan religiozni pokret a da nije za svoj oslonac uzeo razvijanje nekog filozofskog sadržaja.⁴² Ernest Binfield Havell smatra da »u Indiji religija nije dogma već radna hipoteza ljudskog postupka, prilagođena različitim stupnjevima duhovnog razvoja i raznim uvjetima života.«⁴³

---

⁴² Č. Veljačić. 1964. *Indijska filozofija*, prva knjiga, Beograd, Nolit, str.12.

⁴³ Havell.1918. *History of Aryan rule in India*, London, George G. Harrap&Company, str.170.

Problemi religije pobuđuju filozofski duh. Razum Indijaca se po tradiciji uvijek ogledao na problemima prirode božanstva, cilja života i odnosa pojedinca prema univerzalnoj duši. Iako se filozofija u Indiji po pravilu nije potpuno oslobodila opčinjenosti religioznom spekulacijom, ipak religiozne forme nisu sprječavale filozofske diskusije. Te dvije stvari se nisu miješale. Zbog uske veze između teorije i prakse, učenja i života, nije imala izgleda da opstane filozofija koja nije bila u stanju da položi ispit života, ne u pragmatičnom nego u širem značenju te riječi. Onima koji upoznaju pravo srodstvo između života i teorije, filozofija postaje put života i približavanje duhovnom ostvarenju. Nijedno učenje, čak ni sistem *sāmkhya*, nije bilo samo prazna riječ ili školska dogma. Filozofija u Indiji je bila samosvjesna i samokritična te je težila ispravljati vjerska uvjerenja. Dokaz za to imamo u napretku religije koji se pokazao u prijelazu od himna *veda* ka *upanišadama*. Kad dođemo do budizma filozofski duh će već zauzeti pouzdan stav koji se u intelektualnoj oblasti ne vezuje ni za kakav vanjski autoritet. On ispituje sve stvari, sve provjerava i neustrašivo ide kud god ga vodi argument. Kad dođemo do *daršana* ili sistema misli, u njima imamo već moćne i stalne napore sistematskog mišljenja. Koliko su ovi sistemi slobodni od tradicionalne religije i preduvjerenja bit će jasno iz činjenice što *sāmkhya* ne govori o postojanju boga, siguran da je nemoguće dokazati ga teorijski. *Vaišešika* i *yoga* priznaju postojanje najvišeg bića, ali ga ipak ne smatraju za tvorca svemira, a *Daimini* se obraća bogu samo da porekne njegovu promisao i moralno upravljanje svijetom. Rani budistički sistemi su poznati kao nezainteresirani za boga, a imamo također materijaliste *čarvāke* koji poriču postojanje boga, ismijavaju svećenike, napadaju *vede* i traže spasenje u uživanju.

Supremacija religije i društvene tradicije nije sprječavala slobodno bavljenje filozofijom. Čudan je paradoks, a ipak očigledna istina, da dok je društveni život pojedinca bio čvrsto vezan njegovom kastom, dotle je on slobodno mogao da luta po oblasti misli. Razum slobodno ispituje i kritizira vjerovanja u kojima su ljudi rođeni. To objašnjava veliki broj heretika, skeptika, nevjernika, racionalista, slobodnih mislilaca, materijalista i hedonista na tlu Indije.⁴⁴

Iz svega ovoga možemo vidjeti jaku intelektualnost indijskog duha koja želi saznati istinu. Upravo ta težnja nije ograničena samo na filozofiju i teologiju, već se proteže na logiku, gramatiku, retoriku, jezik, medicinu, astronomiju, odnosno na sve umjetnosti i nauke.

---

⁴⁴ Č. Veljačić. 1964. *Indijska filozofija*, prva knjiga, Beograd, Nolit, str.13.

3.3. Kozmološki idealizam i psihološki materijalizam

Idealizam (prema ideal) je u filozofiji, uz materijalizam, najrašireniji smjer filozofiranja, koji za polazište u tumačenju svijeta i života uzima neko nadosjetilno načelo, ideju, svijest, misao ili Boga; svaka filozofija koja negira neovisnu opstojnost materijalne stvarnosti ili ju smatra tek izvedenom (suprotno tome je materijalizam).⁴⁵

Osnove indijskog kozmološkog idealizma su nauka o *karmanu* i nauka o *prani*. Da bismo bolje razumjeli važno je objasniti da je nauka o *karmanu* izvedena iz starijeg vedskog pojma *rita*, a kozmogonijski se razvija iz shvaćanja kozmosa, odnosno kozmičke evolucije, u duhu vedskog mitosa o *puruši* ili stvoritelju kao makrokozmičkom čovjeku. Za razliku od nauke o *karmanu*, nauka o *prani* ili životnom dahu, vitalistički je dinamizam, koji odgovara gornjoj predodžbi. Čitav indijski filozofski idealizam zasniva se na "teoriji sna", od *upanišadi* do *Šankare*. Osnovno pitanje od kojeg se polazi, tiče se nosioca života i sudbine nakon smrti. Razjašnjenje se više ne traži u starim predodžbama o bogovima ili u svijetu mitološkog mišljenja, nego se iz novog shvaćanja o stvarima nastoje pronaći nova rješenja, na neki način naučnom jasnoćom. Odgovara se na taj način, da se nosilac života nalazi sad u ovom, sad u onom elementu. Vanjski svijet, svijet materije, izaziva najprije slab interes. Kad se govori o problemu "elemenata" (iz kojih je izgrađen svijet) u indijskoj filozofiji prvenstveno se ističe da indijska nauka o elementima po svojoj osnovnoj strukturi nije nikada bila nauka o atomima po europskom smislu, nego je uvijek ostala na terenu fenomenalne datosti. Usprkos ishodišnom antropomorfizmu, na Zapadu se uvažavaju prednosti indijskog evolucionizma i vitalizma za nauku o elementima. Elementi zbivanja (skt. *bhuta*) shvaćaju se općenito kao hrana (skt. *ahara*). Ista riječ znači i žrtveni prinos bogovima (sva se bića sastoje od hrane).⁴⁶ U *Chāndogya Upaniṣad* nalazimo vrlo jednostavnu nauku o elementima, koja se na prvi pogled može uklopiti bez teškoća u okvir starogrčkih shvaćanja i može se protumačiti materijalistički: Prabitak (skt. *sat*) stvara toplinu, iz topline nastaje voda, iz vode nastaje hrana. U čovjeku se najgrublji dio hrane pretvara u izmet, srednji dio u meso, a najfiniji u razum (skt. *manas*). Najgrublji dio vode pretvara se u mokraću, srednji u krv, a najfiniji u životni dah (skt. *prāna*). Najgrublji dio vatre pretvara se u kosti, srednji u srž kostiju, a najfiniji u govor.

---

⁴⁵Idealizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/idealizam> (2/6/2024)

⁴⁶ Č. Veljačić. 1958. *Filozofija istočnih naroda*, 1. dio, Zagreb, Matica hrvatska, str. 70.

Prvi element materije bila bi vatra, a nosilac života dah. Posljedica njegovog osamostaljenja prema materiji morala bi biti ili davanje prednosti elementu vode, ili zraku ili dualizmu nauke o duši i tijelu. Paralelno s teorijom vatra-voda-zrak-zemlja, postoji teorija idealističkog izvoda elemenata, po kojoj se iz kozmičkog daha (skt. *prana*) razvijaju spoznajni elementi, a iz njih se dalje razvijaju elementi stvarnosti i zbivanja. Ne samo nematerijalni, već i materijalni elementi gube svoj atomski karakter u pretpostavci, da se elementi ne samo stalno razvijaju jedni iz drugih, već se isto tako jedni u druge vraćaju i iščezavaju u idealnim sferama. Važno je spomenuti indijsko vjerovanje u sopstvo (skt. *atman*) kao refleksiju beskonačne svjesnosti.⁴⁷ Radikalno odvajanje mikrokozmičkog *atmana* ili duhovnog principa u čovjeku, od rascjepa subjektivno-objektivne datosti, do te mjere, da *atman* nikada i ne postaje nosiocem individualne svijesti (da nikad ne postaje "ja", nego ostaje "se"), vodi nužno do posljedice da se najprije načelno ne razlikuju biološki, fizički i psihički elementi po ontološkom stupnju. Izbacivanjem duševnih fenomena iz opsega *atmana*, stvara se brzo sklonost i potreba da se tretiraju objektivistički i materijalistički. Tako misli i osjećaji postaju vrstom razrijeđene materije. Tako indijska "psihologija bez duše" nalazi svoj put, za tumačenje fenomena podsvijesti i pamćenja, te negaciju "natprirodnog" karaktera prapsihičkih pojava.⁴⁸

---

⁴⁷ T. Kokić. 2020. *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*, Bogoslovska smotra, vol. 90, br. 1, str.179.

⁴⁸ Č. Veljačić. 1958. *Filozofija istočnih naroda*, 1. dio, Zagreb, Matica hrvatska, str. 74.

4.METEMPSIHOZA, ANTIČKA GRČKA I VEZE S INDIJOM

Grčki pojam *metempsihoza* može se definirati kao vjerovanje da nakon smrti (tijela) duša prelazi u novo tijelo. Zanimljivo je da pojam *metempsihoza* čini se, nema izravne etimološke veze s pojmom *psykhé*, nego prije s pojmom *psúkhō*, »upuhati«, koji zajedno s prefiksom *metá-* označava promjenu koja je uzastopna ili ponavljajuća, i sa sufiksom *-sis*, ukazuje na apstraktno djelovanje. Naime, riječ *psykhé* vjerojatno je etimološki izvedena iz riječi *psýkhein*, koja znači *upuhati* ili *disati*, a možda *metempsihoza* označava *upuhivanje duše natrag u tijelo*.

Metempsihoza (*metempsykchosis*) je filozofsko-religijsko naučavanje prema kojemu ista duša može uzastopno oživljavati više tijela sve dok se ne oslobodi materijalnog oblika; transmigracija. U užem smislu, prolazak duše kroz duševne stupnjeve, pri čemu reinkarnacija nije uvijek nužna. Metempsihoza se susreće kod starih Egipćana, u budizmu, kod orfika i drugih. Odgovara naučavanju o samsari kao ponovnom rađanju života. U grčkoj filozofiji metempsihozu u raznim, često i divergentnim varijantama, zastupaju pitagorovci, zatim Filon, Plotin, Proklo i dr.; pobija ju Aristotel.⁴⁹

Vjerovanje u *metempsihozu*, transmigraciju duša ili reinkarnaciju najčešće se povezuje s Indijom, uz nalaženje tragova primitivnog oblika vjerovanja u reinkarnaciju (besmrtna duša može se seliti u različite životinjske oblike) u Perzijanaca i Egipćana, a u rudimentarnom obliku u šamanizmu i animizmu. Vjerovanje u stjecanje besmrtnosti pijenjem vode života (skt. *amrta*, grč. *ambrosía*), nalazi se u Židova, kršćana i muhamedovaca, gdje se *vrlima obećava voda života*. Naime, u tim trima abrahamskim religijama nema cikličke koncepcije vremena, one ne vjeruju u predegzistenciju duše, nego vjeruju u božansko stvaranje duše koja može postati besmrtna. Učenje o reinkarnaciji je, iako neočekivano, sastavni dio antičke grčke mitske i filozofske tradicije, i samo u Grčkoj i Indiji sadržava elemente napredovanja duše tijekom brojnih egzistencija.

Metempsihoza za pretpostavku ima neku vrstu cikličnosti, kotača umiranja i ponovnog rađanja – ponavljanja života (duše) u novom tijelu, ovisno o moralno dobrom ili lošem djelovanju za života, a u razvijenoj fazi sadrži i mogućnost izlaska iz kruga umiranja i preporađanja. Zbog toga je prva pretpostavka vjerovanja i učenja o metempsihozi ciklička koncepcija vremena.⁵⁰

---

⁴⁹ Metempsihoza. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021.

Preuzeto sa: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/metempsihoza> (5/6/2024)

⁵⁰ T. Kokić. 2020. *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*, Bogoslovska smotra, vol. 90, br. 1, str.162.

4.1. Cikličnost vremena

Metempsihozu u indijskoj vjerovanju shvaćamo kao reinkarnaciju, odnosno kao proces cikličkog kretanja duše koje nema svog kraja već se javlja niz rađanja i umiranja. Ideja transmigracije (seobe) duša u antičkoj Grčkoj nije očekivana najprije zbog iznijansiranih razlika u metafizičkim koncepcijama vremena grčke i indijske ideje: preporađanje (skt. *samsāra*) u Indiji je u skladu s cikličkom koncepcijom vremena tipičnom za indijsku tradiciju, podjednako ortodoksnu (hinduizam) i heterodoksnu (đinizam i budizam).⁵¹

U antičkoj Grčkoj, uz sve pojmovno i doktrinarno bogatstvo i različitosti, ciklička koncepcija vremena nije jasna ni čvrsta. Vrijeme je na ontološkoj razini bez početka i kraja, trajno stanje koje seže u epistemološki nedostupnu maglovitost bezvremenog kaosa univerzum mitskog mišljenja je bezvremenit, a filozofsko mišljenje dvoji o zbilji vremena. Univerzum možda i nema početak, ali *kósmos* ima kao ontološka i/ili epistemološka opreka kaosu i' početak' njegova uređenja. Tumači smatraju da u Parmenida vrijeme nije tek epistemološki nedostupno, nego je ontološki nepostojeće. Čini se da je Parmenid smatrao protuslovnim ontološku zbilju promjenjivog i vremenitog, dok je Aristotel dvojio u zbiljnost vremena dvojeći:

...je li ono jedno od bića ili pak nebića... jer jedan je njegov dio bio i više nije, drugi će biti i još nije... ono koje je složeno iz nebića čini se da ne bi moglo sudjelovati u bivstvu..⁵²

ili je vrijeme vječno i nije nešto što je nastalo. Opća poveznica i paralelizam u pretpostavci cikličnosti svijeta u dvama civilizacijama nalazi se u ideji zlatnog doba i njegove stupnjevite degeneracije u hinduista i džainista, pa i budista, kao i u orfika i Empedokla, i onda ponovnog povratka u zlatno doba. U orfika se teško može govoriti o konceptu vremena jer nema teogonijske i kozmogonijske doktrine pa se pretpostavljena cikličnost vremena može neizravno izvoditi tek iz prepoznavanja ciklusa plodnosti (godišnjih doba) i pročišćenja u žetvenim proslavama.⁵³ Empedoklo je bio kasni predsokratovac, mislilac iz sredine petog stoljeća čija se karijera izgleda odvijala nakon Perzijskih ratova i preklapala se s Parmenidovom i Demokritovom karijerom. Član aristokratske obitelji Akragas na Siciliji, Empedoklo je, poput Parmenida, bio uključen u orfičke i pitagorejske tendencije tog dijela grčkog svijeta.⁵⁴

⁵¹ T. Kokić. 2020. *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*, Bogoslovska smotra, vol. 90, br. 1, str.163.

⁵² Aristotel. 1988. *Fizika*, Zagreb, str. 217b-218a3

⁵³ T. Kokić. 2020. *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*, Bogoslovska smotra, vol. 90, br. 1, str.164.

⁵⁴ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 67.

Možda su na njega utjecali lutajući orfički čudotvorci. U svakom slučaju, od svih predsokratovaca o njemu se izvještava kao o najsavršenijem primjeru kulturnog prijelaza iz šamanskih u filozofske aktivnosti. U tom pogledu, predaja o njemu bila je bliska onima o nekim od ranih indijskih filozofa čija se djelatnost shvaćala kao pripadnost religijskom miljeu asketizma i čudotvorstva. U kasnijim izvorima pripisuju mu se postignuća poput kontrole vjetrova, oživljavanja mrtvih i, poput Orfeja, smirivanja nasilnih strasti sviranjem lire. Empedoklo je napisao dva takva djela, oba u herojskim heksametrima. U jednom, nazvanom *Pročišćenja* (*Katharmoi*), iznio je, pod orfičkim i pitagorejskim utjecajem, doktrinu reinkarnacije, pročišćenja i oslobađanja. Drugo djelo *O prirodi* (sg. *Peri Physeos*), napisao je pod pritiskom elejskog *elenchusa*, pokušavajući posredovati između Parmenidovih putova istine i prijevare, to jest, između stroge logičke koncepcije Jednog i zdravog razuma ili iskustva obične svijesti Mnogih. U *Pročišćenjima* on govori kao prorok, a u pjesmi *O prirodi* se bavio širim pitanjima filozofije. Dva su teksta često smatrana proturječnima, možda kao da predstavljaju različite faze autorova života. U svojoj ulozi prirodnog filozofa, Empedoklo je predložio rješenje uvodeći dva posrednička sredstva za spajanje područja Jednog i Mnoštva. Prvo, Jedan i Mnoštvo bili su odvojeni i metafizički posredovani međusobnim položajem carstva koje bi se moglo nazvati Malobrojni. Ova struktura - jedan, nekolicina, mnogi ponovno će se pojaviti u Platonovoj teoriji ideja. U Empedoklovom sustavu Nekoliko su bile četiri supstance koje su postale poznate kao Četiri elementa (tako da je struktura Jedan-Nekoliko-Mnogo, u stvarnom utjelovljenju, Jedan-Četiri-Mnogo, odjekujući naglasak bliskoistočnog brončanog doba na kozmička četvornost). Drugo, Jedan i Mnogi bili su vremenski razdvojeni i proglašeni ne različitim stvarnostima, već ponavljajućim fazama jednog cikličkog procesa. Oni ne funkcioniraju kao dva pola paradoksa, jer ne postoje u isto vrijeme. Svaki ima vrijeme dominacije, a zatim se povlači kako se dominacija drugog vraća. Empedoklov sustav cikličkog vremena temelji se na kvaternitetu, kao i materijalni ili prostorni sustav četiriju elemenata. Za kozmos se kaže da se razvija kroz četiri faze koje se beskonačno ponavljaju, kao što kazaljka na satu neprekidno kruži kroz četiri točke kompasa. U Dobu Ljubavi, ili Jednog, Ljubav stapa sve zajedno u nediferencirano jedinstvo koje se, slično Parmenidovom Biću, naziva Sfera. U mitološkom smislu, ovo je Zlatno doba, doba prije sukoba i odvojenih ego-identiteta.⁵⁵

U sljedećem dobu, protusila Mržnja, ili Svađa, ili Razdvojenost - postupno remeti ovo jedinstvo, odvajajući stvari u različite oblike. Sljedeće ili treće doba je Doba mržnje, suprotno

---

⁵⁵ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 68.

Dobu ljubavi, ujedinjujuća sila Ljubavi je potpuno nestala iz vidokruga, a svemir je pakao mržnje i sukoba. U četvrtom dobu, sila Ljubavi se ponovno pojavljuje i postupno se ponovno širi dok se Sukob postupno povlači, obnavljajući jedinstvo za novo Doba ljubavi.⁵⁶

Empedoklovo sastavljanje i rastavljanje elemenata počelima Ljubavi i Mržnje jest izmjena velikih vremenskih ciklusa, pa i način transmigracije svih živih bića koja mogu mijenjati svoje oblike:

Sve se to dijeli u Mržnji i prima oblike razne, a u Ljubavi spoji i jedno za drugim čezne. Od njih sve što postoji, što bješe i što će biti izvede svoje podrijetlo: i stabla i ljudi i žene, zvijeri, ptice i ribe u vodi što nalaze hranu, i dugovječni bozi u častima vrlo bogati.⁵⁷

Upitno je bi li se taj opis mogao tumačiti kao prelazak iz kaotičnog univerzuma u kozmički red, kakav se nalazi u Hesioda i Parmenida, ili je bliži opisu cikličkih faza stvaranja i uništenja univerzuma unutar izmjene za čovjeka nemjerljivo dugih razdoblja (skt. *kalpa*), kako se nalazi u hinduističkoj kozmogoniji i ontologiji.

U Hindusa *kalpa* postojanje svijeta prati *kalpa* njegove disolucije zatim njegova ništavila, punjenje ništavila Bićem, i na kraju *kalpa* punine Bića.⁵⁸

Elementi cikličnosti vremena u Grka postoje, ali unutar postojećeg vremena vezanog uz gibanje, ili kao nizanje događaja unutar vremena:

Platonovo vrijeme je jedno, neprekinuto, ravnomjerno strujanje, koje nosi svjetske događaje i čija je površina obilježena pravilnim intervalima nebeskih mijena.⁵⁹

Tu je prije riječ o uočavanju cikličnosti kretanja nebeskih tijela i prepoznavanja cikličnosti lunarne i solarne godine, nego o cikličnosti makrokozmičkih, ontoloških razmjera. Već je Tal povezo, mijenu i kretanje nebeskih tijela, Mjeseca, Sunca i zvijezda, s vremenom. Iskustvenom vremenu pripisuje se cikličnost jer se opaža repeticija i povezanost nebeskih pojava s klimatskim, sezonskim i vegetacijsko-poljoprivrednim ciklusima. Tek bi se vrlo neuvjerljivo moglo interpretirati da u Grka postoji ideja slična kozmosu koji se ciklički kreće kroz prostor i vrijeme, pogotovo na makrokozmičkom stupnju, kao kotač neke vrste preporadanja univerzuma: stvaranja i rastvaranja kozmičkog reda, uređenja univerzuma i

---

⁵⁶ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 68.

⁵⁷ Hermann Diels. 1983. *Predsokratovci.Fragments*, Zagreb, (DK 31.B.21).

⁵⁸ Catherine Rau. 1953. *Theories of Time in Ancient Philosophy*, u *The Philosophical Review*, str. 515.

⁵⁹ Ibid.

povratka u neurednu kaotičnost. U konačnici se čini da se, podjednako u predfilozofskom i filozofskom aspektu Grčke tradicije, od Hesioda i Parmenida pa do sustava Platona i Aristotela, teško može tvrditi jasna ciklička koncepcija vremena na fundamentalnoj, ontološkoj razini. Vjerojatnije je da na ontološkoj razini nema mogućnosti kretanja između bića i nebića: nebiće ne može prijeći u biće niti biće može prijeći u nebiće, moguće je isključivo tvrditi da »bitak jest sada- čitavo sad je«. ⁶⁰

Hinduistički, đinistički i budistički pogledi na vrijeme su ciklički. Budistička verzija iznesena u *Abhidharmakośa* je u svojim općim crtama najbliža Empedoklu. Vrlo blisko reproducira njegov sustav od četiri doba u kojima je čista prisutnost svakog od dva stanja (Ljubav i Mržnja, Biti i ne biti) zamjenjuju se s dva prijelazna razdoblja. Svako od tih razdoblja označeno je kao jedna duga *kalpa*, odnosno neizmjerena dužina koja se u indijskoj tradiciji definira prvenstveno usporedbama ili metaforama; slično kao u Empedoklovoj *O prirodi*, *kalpa* postojanja svijeta (tj. Empedoklova Doba ljubavi) slijedi kalpa rastakanja, zatim kalpa Ništavila (Mržnje), zatim kalpa ponovnog punjenja ništavila s Bićem, zatim prvom kalpom, puninom Bića, opet. Hinduističko gledište, kako je predstavljeno, na primjer, u *Manavadharmalastrī*, raspoređuje četiri doba više onako kako se pojavljuju kod Hesioda, kao stabilan proces degeneracije nakon kojeg slijedi povratak na početak bez ikakve prijelazne faze. Jedan, ili brahman, postoji neko vrijeme u stanju potpune Jednote ili nemanifestacije, zatim proizvodi iz sebe, ili manifestira, svijet; ovaj svijet prolazi kroz niz od četiri doba degeneracije, prvo je Zlatno doba, a posljednje razdoblje paklenih sukoba na kraju kojeg ponovo počinje zlatno stanje. U ovom slučaju opća paralela s Empedoklom ne uključuje samo cikličnost, već i strukturu četiriju doba koja naglašavaju prijelaz iz Jednote u Mnoštvo, te vrijednosni sud koji Jednotu smatra stanjem savršenstva, a Mnoštvo kao pad iz njega. Đinistički model opet je bliži Empedoklovom, pokazujući da degeneracija zauzima polovicu ciklusa, a regeneracija drugu polovicu. Ovaj kružni pogled na vrijeme dio je oblika drevne misli i jedna je od glavnih razlika između drevnih i modernih stavova. Većina indijskih i grčkih filozofa podučavala je takvo gledište. ⁶¹

U ranim fazama grčke tradicije, njezine verzije nalaze se ili u djelima Hesioda, Pitagore, Anaksimandra, Anaksimena, Heraklita, Diogena iz Apolonije, Ksenofana i Platona ili se njima pripisuju kasnije škole poput stoika. U Indiji je to bilo standardno gledište hinduističkih,

---

⁶⁰ Hermann Diels. 1983. *Predsokratovci.Fragmenti*, Zagreb, (DK 28.B.8.5).

⁶¹ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought.Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 69.

budističkih i đinističkih filozofa. Bio je to najrašireniji, zapravo normalan ili običan pogled na vrijeme među antičkim filozofima u Grčkoj i Indiji.

Judeo-kršćansko-islamska tradicija ima linearni pogled na vrijeme. Na sekulariziranom Zapadu, linearno gledište još uvijek se obično održava kao izraz ideje o stalnom znanstvenom napretku, ali bez jasnog navođenja njegova početka i kraja. Većina kultura smatrala je da se vrijeme bolje opisuje kružnom ili spiralnom linijom u kojoj je naglašeno ponavljanje nekih događaja, a ne razlika drugih. U Grčkoj su, na primjer, i Orfici i Empedoklo, a u Indiji i budisti i đinisti opisali vrijeme kao rotirajući kotač. Takvo gledište može postavljati mnoge posljednje presude koje su unutar mnogih svjetova. Običaj obnove svijeta oko vremena zimskog solsticija, poznat u mnogim drevnim kulturama, uključujući one na drevnom Bliskom istoku, čini se da je prošao kroz, u neko neizvjesno vrijeme, makrokozmičku ekspanziju u uvjerenje da također postoji, u prirodi stvari, Velika godina koja kruži kroz vlastita godišnja doba, završava i obnavlja se; ova Velika godina bila je životni vijek jednog svijeta ili svjetskog doba, obično obilježenog, pred sam kraj, kataklizmičkim događajima poput smrti plodnosti zimi ili, u vrućim klimama, tijekom ljetne vrućine. Na kraj svjetske ere često se gledalo, analogno ovim poljoprivrednim događajima, kao da se događa ili u zimskim poplavama ili u ljetnim požarima.⁶² Neizvjesno je kada se ovo proširenje koncepta "godine" u koncept "velike godine" dogodilo, ali mora biti pod dubokim utjecajem astronomije, a brojevi koji se obično koriste mogu ukazivati na drevni Sumer i dalje. U svakom slučaju, ili se raširio ili se pojavio na mnogo različitih mjesta, budući da se pojavio u Grčkoj, Indiji, Mezopotamiji, Islandu i drugdje.⁶³

U Indijaca se može reći da se univerzum općenito shvaća kao nešto bez početka (skr. *anādi*), gdje se početak sadašnjih tvorevina objašnjava prijašnjim stanjima rastakanja i stvaranja, držeći ispraznim i besmislenim pitanje prvog stvaranja.⁶⁴ Jedino što se može reći o stvaranju vezano je uz odnos s nečim prije ili kasnije, dok je prvi početak izvan epistemološkog dohvata. Prihvaćajući nijanse u razumijevanju vremena u Grka i Indijaca, ipak ostaje dojam da je razlika između dviju koncepcija vremena supstancijalne naravi. U Indijaca se manje ili više jasno nalazi koncept makrokozmičke, ontološke promjene, kataklizmičkog kraja i krajnjeg suda i novog stvaranja svijeta.

---

⁶² Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 69.

⁶³ Ibid., str. 70.

⁶⁴ Statischandra Chatterje – Dhirendramohan Datta,2007. *An Introduction to Indian Philosophy*, New Delhi, str. 23.

Fenomen preporođanja, propasti i novog stvaranja univerzuma može se prepoznati u konceptu Velike Godine u spisima *Rg Veda* (I. 164), *Atharva Veda* (X. 8,39-40) i *Svetāśvatar Upanisad* (V.3).⁶⁵

U Indijaca cikličnost vremena postoji kao čvrsti, a u Grka kao labavi pojmovni okvir koji na različitim ontološkim razinama dopušta neku vrstu ponavljanja egzistencije: ponavljajući ritam oprečnih sila i fenomena (života) u promjenjivom svijetu, istovrsnost duša (ne u kasnijoj fazi u Grka), impersonalna besmrtnost duše (*psykhé*) i personalna inačica koja uključuje odgovornost osobne odluke pojedinca za buduću reinkarnaciju *psykhé*. Grčko učenje o transmigraciji duša vrlo je divergentno, s različitim značenjima, dosegom i ciljem učenja: od puke besmrtnosti duše (kao načela živoga svijeta), preko njezina ponovnog rađanja u novom tijelu, brojnih novih (pre)porođanja ovisnih o moralnom djelovanju, do učenja i upute o izlasku iz kruga preporođanja (*lýsis*) i specifičnosti duše koja 'sadrži' *lógos*.⁶⁶ Vjerovanje u besmrtnost duše i njezin prelazak iz čovjeka u različite životinjske vrste, oblik je primitivnog vjerovanja kakvo postoji u kulturi brojnih primitivnih naroda, ali moralni aspekt koji usmjerava 'čiste duše' najvišem mjestu visoko je razvijen oblik učenja kakav je specifičan samo za Indiju i Grčku. U usporedbi indijskog i grčkog vjerovanja u preporođanja duše neke se elemente može držati istovjetnima kao što je vjerovanje pitagorejaca i Indijaca poput vegetarijanstva i sumarni oblik vjerovanja u 'krug i kotač' preporođanja.⁶⁷

Zaključak je sljedeći:

Evolucijski proces reinkarnacijskog ciklusa u Grčkoj i Indiji u konačnici je usmjeren istom cilju: izlasku iz kruga preporođanja u pravu istinu i zbiljski dom duše. No tu ipak ima nekih važnih razlika: u Indiji neosobna duša može prelaziti u različite vrste bića, a u razvijenoj fazi Grčke ideje metempsihoze duša čovjeka pojedinca (Ja) ne može preseliti u biće kojim ne upravlja *lógos*. Čini da se u Grčkoj učenje o metempsihozi nastavilo razvijati dalje, nadilazeći indijsku ideju.⁶⁸

---

⁶⁵ Thomas McEvilley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 69-71.

⁶⁶ T. Kokić. 2020. *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*, Bogoslovska smotra, vol. 90, br. 1, str.165.

⁶⁷ Ibid., str.166.

⁶⁸ T. Kokić. 2020. *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*, Bogoslovska smotra, vol. 90, br. 1, str.178.

4.2. Grčka i Indija

Postoje li sličnosti grčke i indijske misli? To je pitanje na koje ćemo odgovoriti u sljedećem djelu rada. Naime, ideja preporođanja u antičkoj Grčkoj postojala je na predfilozofskoj i filozofskoj razini. U ranijoj fazi, u Homera nema učenja o reinkarnaciji, dok se u *Rg Vedi* pojavljuje samo primitivni oblik tog učenja, prema kojem nakon ovozemaljskog života slijedi obitavanje u drugom, onostranom svijetu, bez izravnog spominjanja reinkarnacije.⁶⁹ Tek se u tekstovima koji prethode *Upaniṣadi* spominje primitivan oblik preporođanja, kada se otac ponovno rađa u sinu. I u Grčkoj i u Indiji teško je utvrditi podrijetlo ove ideje, sugerirajući da možda nije nastala ni na jednom mjestu. U Indiji, pokušaji da se uđe u trag neizbježno se vraćaju na *Rg Vedu*. Tamo se čini da je spomenuto u tajanstvenoj i teškoj himni nazvanoj *Himna stvaranja*, koja se pripisuje polulegendarnom slijepom pjesniku Dirghatamasu, čije ime izgleda znači *vizija u dugoj tami*. Neki znanstvenici su zanemarili ovu himnu, smatrajući da je nerazumljiva; drugi su je učinili temeljem svojih tumačenja vedske kozmologije. Sadrži možda najranije poznate odlomke simbolizma kotača:

Sastavljen od dvanaest žbica, dužinom vremena probuđen, kotrlja se oko neba ovaj kotač tijekom Reda. Ovdje uspostavljeno, spojeno u parovima zajedno, sedam stotina Sinova i dvadeset stoje.⁷⁰

Kotač s dvanaest krakova obično se tumači da predstavlja godinu od dvanaest lunarnih mjeseci i 360 dana (12 x 30); 720 sinova može tada biti 360 dana plus 360 noći. Ovo tumačenje seže do srednjeg vedskog razdoblja, kada *Aitarey Aranyaka* uspostavlja korespondenciju između numerologije ljudskog tijela i lunarnog kalendara: "Od kostiju, srži i zglobova ima 360 (dijelova) na (desnoj) strani i 360 (dijelova) na (lijevoj) strani. Oni zajedno čine 720, a 720 su dani i noći u godini. Druga *Rg vedska* himna izražava srodnu ideju:

On (Viṣṇu) je poput zaobljenog kotača, a u brzom je kretanju postavio svojih devedeset trkaćih konja zajedno s četiri.⁷¹

Odlomak se može odnositi na četiri godišnja doba od po devedeset dana - iako je šest uobičajenije kao zbroj godišnjih doba u drevnoj Indiji. U svakom slučaju, ovi odlomci

---

⁶⁹ Thomas McEvilley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 112.

⁷⁰ Ibid., str. 70.

⁷¹ Ibid., str. 70.

naglašavaju kružnu prirodu vremena utjelovljenu u običnoj godini, oni još ne govore ništa o Velikoj godini. To je prvi put nagoviješteno u *Atharva Vedi*.⁷²

Doktrina po kojoj svemir proizlazi iz i kasnije se vraća u stanje Jedinstva prvi put se nalazi u *Svetalvatara Upanisadu*, koja je datirana oko 200. pr. Kr:

On, zaštitnik, nakon što je stvorio sve svjetove, povlači ih na kraju vremena... u njega na početku i na kraju vremena svemir se skuplja.⁷³

Nije sigurno da je proces ovdje zamišljen kao periodički ponavljajući, ali to je implicirano riječju "opet" u sljedećem (malo pojednostavljenom) odlomku:

Taj Bog, nakon što je raširio svoje mreže, zatim ih skupio, nakon što je ponovno stvorio bogove, vlada nad njima.⁷⁴

Apsolutno jasni iskazi mita o Velikoj godini nisu pronađeni sve do takozvanog epskog razdoblja. Glavni tekstovi uključuju *Manu Smrti*, *Manavadharmaiastra*, ili *Manuove zakone*, kompilaciju hinduističke predaje koja je nastala postupno između otprilike 300. pr. i 300. g. n. e. i masivni ep *Mahabharata*, *Veliki Bharata rat*, koji se razvijao u razdoblju od možda 400. g. pr. do 400. godine. U ovim se tekstovima nalazi verzija koja uključuje četiri doba (*yuge*) uzastopno opadajući i u trajanju i u kvaliteti života. Kad završi najkraće i najgore doba, najduže i najbolje počinje iznova. Kada se ciklus dogodio tisuću puta, još veći ciklus je dovršen, još veća godina koja se naziva *kalpa*, svjetski proces se tada povlači u potpunu Jednotu i nemanifestaciju na duljinu još jedne *kalpe*, nakon čega ponovno počinje. Ovaj prilično složen mit, opskrbljen razrađenom numerologijom, pojavljuje se u epskom dobu sa samo oskudnim naznakama mita o kruženju vremena prije njega, budući da su budističke i džainističke verzije potvrđene u kasnijim tekstovima. Ćinistička verzija nije podijeljena u četiri nego u dvanaest stupnjeva. Tamo je, kao u *Dirghatamas himni Rg Vede*, vrijeme predstavljeno kao kotač od dvanaest žbica (zubaca), vjerojatno mjeseci Velike godine. Kao u Empedoklovoj verziji, život postaje stalno gori u prvoj polovici ciklusa za prvih šest žbica ili dobi, zatim postaje stalno bolji u drugoj polovici, a zatim ponovno počinje opadati. Sve u svemu, indijski dokazi ne predstavljaju kontinuitet razvoja; naprotiv, postoje velike praznine u razvojnom procesu (koliko je vidljivo) koje nude prostor za vanjski unos. U Grčkoj se dokazi Velike godine nalaze

---

⁷² Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 70.

⁷³ Ibid., str. 71.

⁷⁴ Ibid., str. 71.

u različitim oblicima, uključujući sliku kruga, ali se krug može odnositi i na solarnu godinu. "Samo vrijeme", rekao je Aristotel, "smatra se da je krug" (Phys. 223b28), i nije sigurno što on misli.⁷⁵

Slika kruga lako vodi do kotača. Orfici su, na primjer, simbolizirali vrijeme kao kotač, koristili kotače u ritualima i nadali se da će pobjeći od kotača vremena. "Izletio sam iz tužnog umornog kotača", kaže orfički nadgrobni natpis. Kotač je možda označavao ne samo ponovno rođenje nego i beskrajno kruženje svjetova; simboliku ponavlja Empedoklo, duboko orfički autor, koji je kruženje doba Ljubavi i Mržnje nazvao "kotačem koji se okreće" (fr. 26).

Među najranijim grčkim filozofima, poput Hesioda, nalazimo dokaze za mit o cikličkom vremenu. U njegovom djelu *Radovi i dani*, pjesnik je opisao sustav od četiri doba u kojima se kvaliteta života stalno pogoršavala. Edensko doba odgovara prvom dobu, ili *krta yugi*, u hinduističkoj verziji, u kojem su, kaže Manu, ljudi:

Slobodni od bolesti, postižu sve svoje ciljeve i žive četiri stotine godina.⁷⁶

Nakon zlatnog doba, prema Hesiodu, došla je druga rasa, nazvana "srebrna", koja je pokrenula nedjela, i treća, nazvana "brončana", koja je "voljela žalosna Aresova djela i djela nasilja". Konačno "željezno doba", koje je sadašnje doba kao što je u hinduističkom mitu sadašnje doba posljednje, ili najgore u kojem ljudi nemaju odmora od tuge i rada, a život nije vrijedan življenja. Da Hesiod opisuje ciklički proces za koji očekuje da će se ponoviti ukazuje se kada kaže:

Da sam ili umro prije (željeznog doba) ili se rodio nakon njega.⁷⁷

Budući da je željezno doba posljednje doba, roditi se nakon njega vjerojatno bi značilo roditi se na početku novog ciklusa. Opći nacrt Hesiodove verzije sličan je onom hinduističkom mitu o četiri *yuge*, dovoljno mu sličan, zapravo, da promiče znatiželju o mogućnostima zajedničkog podrijetla. Čini se vjerojatnim da je ovaj mit o vjekovima uvezen u Grčku, a ne izvorno razvijen, zbog preinake koju je Hesiod napravio u njemu. Nakon rasprave o trećem, ili brončanom dobu, Hesiod odstupa od obrasca propadajućih doba s imenima metala i ubacuje

---

⁷⁵ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 71.

⁷⁶ Ibid., str. 71.

⁷⁷ Ibid., str. 71.

"Doba heroja" koje se ne uklapa u obrazac. Ovo doba pruža prostor koji može primiti izvornu kronologiju herojskih pohoda protiv Troje i Tebe. Ti se događaji nisu smatrali tako davnim da bi se uklopili u Zlatno doba; ipak je njihov svijet poput rekreacije zlatnog doba i ne može stati u brončano ili željezno. Pitagora ili njegova škola nakon Hesioda držali su ekstremni oblik doktrine. Pitagorejci su tvrdili da se prošli događaji ponavljaju u cikličkom procesu i da ništa nije novo u apsolutnom smislu. Točno ponavljanje kasnije su usvojili i razvili stoici.

Nažalost nema informacija o Talovom načinu razmišljanja o vremenu, ali o Anaksimandru pronalazimo:

Nebrojeni svjetovi se rađaju i ponovno rastvaraju u onome iz čega su proizašli.⁷⁸

Na pitanje pojavljuju li se ti svjetovi sukcesivno ili istodobno može odgovoriti Ciceron, koji kaže:

Anaksimandrovo je mišljenje da se bogovi rađaju u dugim intervalima izlaska i zalaska i da su bezbrojni svjetovi. (De Nat. Deor. 1.5)

Ova je ideja također bila uobičajena u Grčkoj i Indiji. Hinduistički tekstovi govore o bezbrojnim Indrama ili bogovima, zamišljenim kao svjetski sustavi. Plutarh primjećuje da se Anaksimandrovi svjetovi uzdižu iz Beskonačnog "u beskrajnom kruženju". Sam Anaksimandar je napisao da stvari rastu i padaju "prema rasporedu vremena". Anaksimandar je također vjerovao da sunce postupno isušuje svijet (fr. A27), što implicira nešto poput Aristotelova koncepta Velike godine, koja kruži kroz ljeto ekstremne suše i veliku zimu kiše i poplava (Meteor. A143. 352a17). Slična stajališta zastupali su Ksenofan i Demokrit, koji je rekao da će svijet završiti kada more presuši. I Platon i babilonski pisac Berossus izrazili su mišljenje da će svijet završiti u suši u Velikom ljetu Velike godine i u poplavi u Velikoj zimi. Ovo je gledište moglo biti široko rasprostranjeno među Grcima pod utjecajem Istoka još od Anaksimandra i Ksenofana, vjerovalo se da se ciklus u to vrijeme približava ljetnom solsticiju Velike godine. Aristotel pokazuje da su drugi jonski mislioci imali sličan stav:

Oni koji kažu da svijet postoji zauvijek ne misle na isti svijet zauvijek, nego da jedan svijet slijedi za drugim u određenim vremenskim razmacima kao što je rekao Anaksimenes, i Heraklit, i Diogen (Apolonije).⁷⁹

---

⁷⁸ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 72.

⁷⁹ Ibid., str. 73.

Prema Teofrastu i stoicima, Heraklit je podučavao doktrinu o *ekpirozi*, periodičnom uništenju svijeta vatrom, a kasniji autori pripisuju mu astronomski određenu Veliku godinu. Čini se da Aristotel također implicitno pripisuje ovo gledište Heraklitu, kada ga kritizira zbog riječi da će sve stvari u isto vrijeme postati vatra. Diogen Laercianin kaže da je Heraklit mislio da:

Od suprotnosti, ono što teži rađanju ili stvaranju naziva se rat i svađa, a ono što teži uništenju vatrom naziva se mir i sloga. (D.L. IX.8).

Ako je pripisivanje točno, onda ovo Heraklitovo učenje može ležati iza Empedoklova sustava, u kojem svađa započinje proces promjene (rađanja), a ljubav ga zaustavlja. U Heraklitovu sustavu ova se doktrina odnosi na doktrinu transformacije elemenata, posebice stadija u kojima tvar koja prolazi kroz proces postaje more i vatra. Jednostavnu verziju iste ideje podučavao je Ksenofan koji tvrdi:

Događa se miješanje zemlje s morem i tijekom vremena zemlja se rastvara u vlažni element. Svi ljudi bivaju uništeni kada se zemlja odnese u more i pretvori u blato, tada počinje nova generacija.⁸⁰

Platon iznosi nekoliko verzija ideje: astronomsku verziju u *Timaju* koja uključuje univerzalnu konjunkciju između osam planeta; drugu u *Politici* koji, poput đinističkog mita o šest silaznih i šest uzlaznih stupnjeva, uključuje periodičko preokretanje sudbine, koja se pogoršava za jedno doba, zatim se poboljšava za jedno doba, samo da bi se opet pogoršala, i tako dalje. Čini se da je Aristotel također podučavao neku verziju Velike godine, budući da u *Meteorologiji* (Arist. Meteo. 352a30) govori o "velikom vremenskom razdoblju (u kojem) postoji Velika zima i višak kiše." U mnogim od ovih referenci ne govori se o konačnom uništenju svemira, već ili o djelomičnom uništenju (obično svih ili većine ljudi) ili o općem preokretu neke vrste. Drugi, poput Anaksimandra, Anaksimena i vjerojatno Heraklita, naučavali su o uništenju svemira oblika u neku jedinstvenu matricu, kao što su voda ili vatra, i njegovu rekonstituciju ili ponovno rođenje iz tog elementa u nekom narednom vremenu.

Hinduistička tradicija koristila je slične slike za uništenje. Često se kaže da se svemir rastapa u oceanu, kao što se događa u Ksenofanovoj verziji, ili da se pretvara u vatru, kao u Heraklitovoj. Vatra sveopćeg uništenja (*vaivānara-agni*) aspekt je Šive, a odnosi se na suho ljeto Velike godine, Ocean stvaranja, u kojem se svijet rastapa i iz kojeg se ponovno rađa, je

---

⁸⁰ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 73.

aspekt Visnua i odnosi se na kišnu zimu Velike godine. Ova hinduistička verzija mita najpotpunije je usporedna u grčkoj tradiciji s verzijom stoika, koji su posuđivali iz raznih ranijih izvora. Prema ovom modelu, svijet povremeno uništava vatra, nakon čega ga Zeus upija u sebe na duge periode mirovanja, poput kalpe tišine nakon kalpe procesa u hinduističkom mitu.⁸¹

Nije jasno podrijetlo ni vrijeme nastanka indijskog učenja o reinkarnaciji. Općenito uzevši, preuzimanje pisma prethodnih kultura uz pojmovnu i sadržajnu sličnost starijih orijentalnih izvora kozmogonije, matematike i astronomije s grčkim tekstovima ukazuje na neku vrstu povezanosti grčke kulture s ranijim kulturama, ovdje s indijskom kulturom. Ako se vratimo korak unatrag, na odnos mita i filozofije i izvora prefilozofskog mišljenja u Grka, prihvatljiva je njihova bliskost te sličnost Grčke i orijentalne misaone tradicije, kao i uočavanje inače neobjašnjive podudarnosti između najstarije potvrđene helenske i indijske filozofske misli i nazivlja kojom se one izražavaju, na primjer podudarnosti između Parmenida i Uddalake.⁸² Parmenidovo je mjesto u povijesti helenske i europske filozofije znatno i jasno. On se u prikazima povijesti filozofije javlja kao začetnik ontologije, središnje discipline metafizike, odnosno klasične zapadne prve filozofije. Usredotočio se na pitanja mišljivosti i iskažljivosti istine. U svojem je izlaganju »istinitoga uvjerenja« slijedio neka logička načela, načela misaone »nužde« načelo istovjetnosti i načelo neproturječnosti.

Zanimljivo je da i Parmenidova kozmologija ili fiziologija pokazuje podudarnosti s Uddālakinom. Podudarnosti pak u ontologiji toliko su znatne i dalekosežne da Uddālaku i Parmenida možemo smatrati najstarijim promišljateljima ontologije ili *sadvidye* u Indiji i u Helladi o kojima nam se i o čijim naukama predaja sačuvala. Ma koliko se razlikovala kasnija sudbina ontologije u kasnijoj indijskoj filozofiji od one u zapadnoj, Uddālaka bi se mogao smatrati u indijskoj predaji utemeljiteljem ontologije ili *sadvidye* koliko i Parmenid u helenskoj i zapadnoj filozofskoj predaji.⁸³ Svijet je uman, rekao bi Uddālaka, ako je isto suće i naše sopstvo, a Parmenid bi rekao, ako je isto misliti i biti.

---

⁸¹ Ibid., str. 74.

⁸² Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 56.

⁸³ Ibid., str. 80.

4.3. Sumerska pozadina

Mit o kruženju vremena nalazimo u blisko povezanim oblicima kroz klasične tekstove i Grčke i Indije. Ni u jednoj tradiciji ne postoje jaki uzastopni dokazi za domaći razvoj doktrine. Međutim, postoje snažni dokazi koji upućuju na drevniji zajednički izvor iz kojeg su obje kulture mogle naslijediti doktrinu. Ovaj dokaz se sastoji od brojeva.⁸⁴

Počinje činjenicom da su brojevi kojima je definiran kozmički ciklus u obje ove kulture bili ne domaći brojevi - koji su u oba slučaja bili decimalni - već uvezeni šezdeseti broj sustav. U seksagezimalnoj aritmetici broj 60 preuzima funkcije koje u decimalnoj aritmetici ima broj 10. U ovom sustavu svijet će težiti da se organizira u jedinice koje uključuju 60 ili faktore 60 ili proizvodi od 60. Šezdesetominutna aritmetika pojavila se u Sumeru oko 3000. godine prije Krista i ostavila je traga u kasnijim kulturama, koji je trenutno u više-manje globalnoj upotrebi, šezdesetominutni sat, šezdeset sekunda. minute i drugi srodni pojmovi su šezdeseti po podrijetlu, kao što su prostorne konvencije kao što je krug od 360 stupnjeva ili šestar. Tradicionalni ili drevni sustav za mjerenje svakodnevnog vremena u Indiji također je seksagezimalan, iako se razlikuje u jednom glavnom detalju od zapada. Umjesto dvadeset četiri sata od šezdeset minuta, sustav prepoznaje trideset "sati" (*muhurtas*) od trideset dužih "minuta" (*lavas*) svaki oko jedne i pol zapadne minute, jedan korak u kojem to nedostaje zapadnom sustavu, 24, je eliminiran. Važni "okrugli" brojevi u seksagezimalnom sustavu uključuju bazu od 60; njegov kvadrat, 3600 (60'), koji su Sumerani nazivali *sar* ili svemir; i njegova četvrta snaga.⁸⁵ Ovaj je sustav utemeljen, kaže Neugebauer, na "decimalnom supstratu"; decimalni sustav, drugim riječima, prvi je izumljen i djelovao je u nastajanju seksagezimalnosti. Tako nalazimo seksagezimalne jedinice poput 10 ili 60 u interakciji s decimalnim jedinicama poput 5 ili 10. Babilonski kalendar ima utkane šezdesetimalne brojeve, kao da su to ritualno ispravni brojevi za ovo izuzetno važno kultno sredstvo na na kojem se temeljila godišnja liturgija.

U ovom trenutku čini se da je ključna činjenica o podrijetlu mita o Velikoj godini ta da i u grčkoj i u indijskoj tradiciji, kada se Velika godina definira brojevima, ti brojevi su iz seksagezimalne aritmetike. Censorinus, na primjer, kaže da se Heraklitova Velika godina sastojala od 10 800 solarnih godina; 10.800 30 (polovica seksagezimalne jedinice) x 360, ili 3

---

⁸⁴ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 74.

⁸⁵ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 74.

x 3.600 (sar). Ovo daje Veliku godinu u kojoj se svaki od 360 dana sastoji od jedne ljudske generacije (30 godina). Pričajući o indijskoj tradiciji, u mitu o kruženju vremena koji je predstavio Manu, na primjer, što je klasična hinduistička verzija, brojevi su dosljedno šezdeseti. Četiri doba sastoje se od 1, 2, 3 i 4 jedinice od po 432 000 godina svaka.⁸⁶ Seksagezimalni sustav je vjerojatno najprikladniji jezik za akustičku aritmetiku koji je svijet ikada poznao sve dok sustav logaritamskih centi nije uveden kasno u devetnaestom stoljeću.

4.4. Platonov *Timaj* i *Aitareya-upanišadi*

Rasprava o Tvorcu i stvorenome svemiru u Platonovu *Timaju* i u *Aitareya-upanišadi* i drugim indoeuropskim usporednicama pokazuje da i kozmološke predodžbe koje nalazimo u helenskoj filozofiji, i koje tu dobivaju i posebne nove pitagorejske i helenske aritmetičke i geometrijske crte, u osnovi potječu iz mnogo starijega indoeuropskoga nasljeđa. U Platonovu dijalogu Tvorac kojega Platonov *Timaj* zove *javni radnik, djelatnik za javno dobro* stvara svemir:

Razmislivši prvo to kako da cio (svemir) bude što savršenije (potpunije) živo biće iz savršenih (potpunih) dijelova, k tomu jedan, jer nije preostalo [dijelova] iz kojih bi se ino takvo moglo roditi (...) S toga razloga i takva promišljaja isteše (izgradi) ga kao jedno, cijelo iz svih cijelih, savršeno (potpuno bez mane) i nestareće i bezbolesno.⁸⁷

Tu su pridjevi kao *jedno* i *bez inoga* pridjenuti svemiru. No još treba uočiti to da je taj *svemir, savršeno živo biće, životinja bez mane*, dakle živo biće. Demiurg u *Timaju* je *tesar drva* jer je svemir 'istesao'. Naime, on je to učinio pomoću tokarske klupe ili šestara i tako je stvoritelj dao tomu živomu svemiru prikladan oblik da obuhvati sva živa bića.

Stoga ga [tj. živo biće svemira, *životinju bez mane*] i ošestari [pomoću klina na užetu kojim su tesari pravili krug ili pomoću tokarske klupe] zaokruženo, kugloliko, posvuda jednako udaljeno od središta do krajnjih granica (do oboda) (...).⁸⁸

Dakle, u tome naslijeđenome svjetonazoru zamišljao se svemir kao sveobuhvatno i umno biće, rođeno ili stvoreno od Tvorca koji mu je prvi iskon.

---

⁸⁶ Ibid., str. 75.

⁸⁷ Ioannes Burnet, 1982. *Platonis opera*, Tomus IV.

⁸⁸ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 105.

Iz toga živoga i umnoga sveobuhvatnoga bića izdvajaju se potom dijelovi uređenoga svemira i rađaju se sva druga bića koja su zapravo također njegovi dijelovi i stoga se u njega vraćaju u smrti, sudjelujući u životu i po smrti u njegovu umu (pameti, svijesti). Tako se on žrtvuje da bi se iz njega izdvojila sva rođena bića, a ona se opet žrtvuju njemu da bi se u njega vratila. Govoreći o indijskoj usporedbi s grčkom, predodžba da je Nebo ili Svemir živo i umno biće dobro je potvrđena u Vedama.

U *Rksamhiti*, najstarijoj zbirci svetih izreka u Vedama, opisuje se kako su iz takva bića, koje je ujedno i (makrokozmički) čovjek *,purusa*, i žrtvena životinja, *paśu*, nastali dijelovi svijeta i sva bića u njem:

1. Čovjek je tisućoglavac, s tisuću stopa, očiju.
On Zemlju odsvud prekrivši, za deset prstā prèmaši.
7. Na stelji žrtvu poškrope, Čovjeka iskonoroda.
Žrtvovahu ga nebnici, sādhye što su i rsiji.
13. Mjesec se rodi iz duha, od oka Sunce rodi se
Indra, Oganj od ustiju od daha Vjetar rodi se.
14. Iz pupka bude Ozračje od glave Nebo razvi se
iz uši smjeri, od nogu Zemlja. Svijete tač sklapahu.⁸⁹

Čitajući prvu kiticu možemo zaključiti da se ne radi o čovjeku smrtniku, već o biću koje se zove Čovjekom da bi se istaklo da je obdareno sviješću i umom, a zapravo ima tisuću očiju, tisuću glava i tisuću stopa. Kao što vidimo to je zagonetka. Kada promislimo, pretpostavljamo da tisuću očiju nalikuje na zvjezdano Nebo. Dolazimo do zaključka da u čovjeka ima tisuću zvijezda, odnosno Čovjek je dakle Nebo, svemir. Još jedna bitna činjenica je da se u *Aitareya-upanisadi* oblik makrokozmičkog bića, *puruse*, opisuje izrazom *kao jaje*, *yathandam*, dakle isto okrugao (samo malo više eliptičan, sličniji nebeskim putanjama).⁹⁰ Usporedba za oblik *kao jaje* proširena je izrazima (za radnje): *utopljavaše ga* (subj: sopstvo - kao ptica kad leži na jajetu) i *raspuče/raspukoše se* (usta, nosnice, dva oka... /dakle otvori/- kao kad se izliježe mlado) Slijedi osam tročlanih lanaca postanka dijelova svijeta ili makrokozma iz *Puruse*:⁹¹

---

⁸⁹ *Rksamhiti*, X 90.1,7,13,14

⁹⁰ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 108.

⁹¹ *Ibid.*, str.119.

Raspukoše se X:	odatile nastade Y:	a odatle nastade Z:
1. <i>mukha</i> »usta«	<i>vāc</i> »Riječ«	<i>agni</i> »Oganj«
2. <i>nāsike</i> »nosnice«	<i>prāṇa</i> »dah«	<i>vāyu</i> »Vjetar«
3. <i>akṣiṇī</i> »oči«	<i>caṣus</i> »vid«	<i>āditya</i> »Sunce Odrješa«
4. <i>karṇau</i> »uši«	<i>śrotra</i> »sluh«	<i>diśaḥ</i> »Smjеровi«
5. <i>tvac</i> »koža«	<i>lomāni</i> »dlake«	<i>oṣadhivanaspatayaḥ</i> »bilje«
6. <i>hr̥daya</i> »srce«	<i>manas</i> »pamet«	<i>candramas</i> »sjajni Mjesec«
7. <i>nābhi</i> »pupak«	<i>apāna</i> »oddah«	<i>mṛtyu</i> »Smrt«
8. <i>śiśna</i> »spolovilo«	<i>retas</i> »sjeme«	<i>āpaḥ</i> »Vode«

Slika 2. Prikaz osam tročlanih lanaca postanka dijelova svijeta ili makrokozma iz Puruse⁹²

Tu se stvaranje dijelova svijeta iz makrokozmičkoga puruse ne tumači izravno kao žrtva, kao u *Rksamhiti*, ali se tumači kao postanak *svjetopastira*, bogova čuvara svjetova iz dijelova makrokozmičkoga Puruse. Zatim se u drugome dijelu prvoga poglavlja *Aitareya upanisadi* opisuje postanak mikrokozma, čovjeka, iz makrokozma, svijeta, jednostavnim obratom formule:

Z postade Y i ude u X. ⁹³

S obzirom na to da Tvorac (*atman*) dovede na vidjelo mikro kozmičkoga čovjeka, bog Oganj postavši Riječju ude u njegova usta, bog Vjetar postavši dahom ude u nosnice, bog Sunce postavši vidom ude u oči itd. Pri tome se gornja trijada u osmoročlanome nizu navodi u uzlaznome poretku, a donja trijada u silaznome.

⁹² Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 120.

⁹³ *Ibid.*, str. 120.

Odnos članova obiju trijada u jednu je ruku na razini moći, odnosno njihovih boravišta, sličan odnosu glave i trupa:

Oči
Nosnice
Usta

Srce
Pupak
Spolovilo ⁹⁴

Na razini svemira i božanstava u svjetovima, sličan je lijevoj i desnoj strani glave kao dva oka ili dva daha:

Sunce – Mjesec
Vjetar/ Dah (život – svijet Ozračja)- Oddah (Smrt – svijet Zemlje)
Oganj – Vode ⁹⁵

Upravo zbog toga vidimo da oblik makrokozmičkoga čovjeka ne mora biti nalik na glavu i trup, već može biti nalik na jedno jaje – *yathandam*.⁹⁶ *Aitareya-upaniṣad* u trećem dijelu prvoga poglavlja raspravlja o posebnosti *atmana* u odnosu na osam spomenutih moći one su potekle iz kozmičkoga bića i obavljaju svoje posebne službe u čovjeku, a *atman* je ušao u čovjeka posebnim *dvarima* na tjemenu i time mu podario svijest omogućivši mu da, pošto se rodi, kao sopstvo razgledava (druga) bića. Nadalje, u drugome poglavlju *Aitareya-upaniṣad* govori o trima rođenjima čovjeka i tumači ih kao prvo, začće sina, drugo, rođenje sina i, treće, vlastitu smrt. U smrti će se *atman* ili *sopstvo* kroz *dvari* na tjemenu vratiti u svijet besmrtnosti. Što je to *atman* ili *sopstvo* raspravljeno je u trećem poglavlju. Njega prepoznaje u svim činima svijesti pa zaključuje da je ono upravo proznaja/ spoznaja / svijest (*prajña, prajñana*). Ponavlja da tko tako zna proznajućim sop-stvom iz ovoga svijeta dospijeva u nebeski i postaje besmrtnan. Može se reći da *Aitareya-upaniṣad* u prvome i najvećem poglavlju govori o Tvorcu -*atmanu*, o

---

⁹⁴ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 121.

⁹⁵ *Ibid.*, str. 121.

⁹⁶ *Ibid.*, str. 121.

kozmičkome Čovjeku i stvaranju mikrokozmičkoga čovjeka (teologija, kozmologija, antropologija).

Dok u drugome poglavlju govori o prijenosu života (sopstva) na sina i o tome kako sopstvo napušta tijelo u smrti: tko ga je spoznao odlazi njime u nebeski svijet i postaje besmrtnan.

U trećem poglavlju govori o naravi sopstva, *atmana*, kao spoznaje ili svijesti te ponavlja da takva samospoznaja otvara put u besmrtnost.⁹⁷ Mislav Ježić sažeto uspoređuje *Timaj* i *Aitareya-upanišadi* tvrdeći da uspoređujući ih možemo vidjeti da u Platona razlikujemo vlastite njegove misli i inovacije od mitskog okvira o stvaranju koji nije izmislio, nego ga je preuzeo iz starodrevne predaje, a ponekad toliko stare da su je vjerojatno Heleni naslijedili iz indoeuropske starine. Platon je starodrevnom predajom uokvirio svoja razlaganja u *Timaju*:

Ovaj je, naime, svemir, primivši smrtna i besmrtna živa bića i napunivši se, kao vidljivo živo biće koje obuhvaća vidljiva (bića), postao bog dosežan osjetilima i slika (i prilika boga) dosežnoga (samo) umom, najveći i najbolji, najljepši i najsavršeniji -ovo jedino Nebo budući da je jedinorođenac.⁹⁸

Zaključimo, u indijskoj predaji razlikuje se ponovno rađanje nakon smrti od postizanja besmrtnosti koja se doseže tek spoznajom istine, a da se i u *Timaju* posvjedočuje podudarna zamisao o takva dva puta nakon smrti. Tu se rekonstrukcija izvornih kozmoloških zamisli na osnovi navedenih helensko-indijskih podudarnosti dotiče sa zaključcima iz usporedbe Parmenida i *upanišadi* i njihove nauke o putu znalca i putu smrtnika. Kozmološke predodžbe iz *Timaja* imale su znatan utjecaj na kasniju europsku filozofiju i teologiju. Za razumijevanje povijesti europske kulture, pa i religije, vrijedno je uočiti kako se neki temeljni kršćanski teološki stavovi izvode iz tih predodžba i njihovih formulacija, jer su grčki crkveni oci bili prisno upoznati s platonizmom, i kako se ti stavovi prema onim predodžbama odnose prihvaćajući njihov okvir, a unoseći onda u njega reinterpetaciju u skladu s biblijskom objavom. Posljedica je toga, na primjer, da nikajsko-konstantinopolsko vjerovanje ima podudarni tekstovni ustroj ne samo s *Timajem*, nego i s vremenski i prostorno toliko dalekom *Aitareya-upanišadi*! To je otkriće koje otvara dosad neviđene poglede. Te ranije neuočene, ili samo dijelom uočene, veze i usporednice opet nam govore o zajedničkome podrijetlu helenske i indijske filozofije, i bitnoga dijela svjetonazorskih zamisli u našoj kulturi do danas, i o starini

---

⁹⁷ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 123.

⁹⁸ Platon, 1981. *Timaj*, Beograd, NIRO Mladost, str. 28.

filozofijskih promišljanja. Istovremeno nam omogućuju i, barem djelomičnu, rekonstrukciju njihova izvornoga izričaja i smisla. Koliko će nam taj smisao danas izgledati filozofijski živ, ovisi, naravno i o dubini našega razumijevanja.

4.5. *Timaj* kao ishodište daljih utjecaja

Stvoritelj u *Timaju* koji je *stvoritelj i otac* tog kozmičkog bića, također nam je poznat i iz duhovnog nasljeđa koje je nama još bliže jer spada u malobrojne tekstove koje u našoj kulturi mnogi znaju pa čak i napamet (na materinjem jeziku). Radi se o Nikaijsko-konstantinopolovskoj ispovijedi kršćanske vjere (dijelom iz 325., a u cijelosti iz 381. godine), koja na grčkome počinje ovako:⁹⁹

Vjerujemo u jednoga Boga, Oca svemogućega, Stvoritelja neba i zemlje, svega vidljivoga i nevidljivoga.¹⁰⁰

Vidimo da taj Otac ima jedinorođenoga Sina kojega kršćansko vjerovanje shvaća s jedne strane povijesno i zna mu ime - Isus Krist, ali s druge strane i ontološki kao prvo biće » rođeno od Oca prije svih vjekova« (i to već po Nikaijskome Vjerovanju »rođena, a ne stvorena« - što je teološka polemika s ranijim i drugačijim shvaćanjima jer Sin mora biti istorodan i istobitan s Ocem, a stvoreno biće ne mora) »po kome je sve stvoreno« :

I u jednoga gospodina Isusa Krista, jedinorođenoga Sina Božjega. Rođenog od oca prije svih vjekova. Boga od Boga, svjetlo od svjetla, pravoga Boga od pravoga Boga. Rođena, a ne stvorena, istobitna s ocem. Po kome je sve postalo.¹⁰¹

Osim što pronalazimo doslovna podudaranja, još je i sadržajno bitno podudarno s Platonom i vedskom predajom činjenica da je jedinorođenac. On je *rođen prije svih vjekova*, a demiurg tek s njime (sa svemirom, Nebom) stvara i vrijeme te nebeska božanstva koja određuju vrijeme. Upravo to da je *po njemu sve postalo* je najizrazitije izneseno u himni o žrtvi Puruse.¹⁰²

---

⁹⁹ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave* Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 127.

¹⁰⁰ Hrvatska biskupska konferencija, 1994. *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb, Glas koncila, str. 61.

¹⁰¹ Ibid., str. 61.

¹⁰² Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave* Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 128.

U nastavku Vjervovanja postoji dio koji se odnosi na povijesnog Isusa Krista koji s jedne strane nosi specifične i kristološke sadržaje, a istovremeno s druge strane govori o povijesnom ostvarenju nepovijesnoga sadržaja kakav nalazimo i u *Purusasukti*, o ljudskoj žrtvi Spasitelja:

Koji je radi nas ljudi i radi našega spasenja sišao s nebesa. I utjelovio se po Duhu Svetom od Marije djevice i postao čovjekom. Raspet također za nas: pod Poncijem Pilatom.¹⁰³

Radi se o povijesnom ostvarenju koje je ključ duhovne obnove koju je donijela kršćanska vjera i blagovijest. Veza između Tvorca, svijeta i duha (ili sopstva) u Vedama, u Platona ili u kršćanskoj teologiji te veza duhovnog bića utjelovljena u svijetu i žrtvenoga ustroja svijeta (istaknuta u Vedama i kršćanstvu) izrazi su veoma staroga i dubokoga obrasca nazora na svijet kojemu možemo pokušati dijelom rekonstruirati oblik u kojem se javljao u indoeuropskome nasljeđu. Kozmogonijski model je preko *Timaja* i platonizma utjecao na grčko nazivlje i pojmovlje u kršćanskome opisu Tvorca i stvaranja, vidljivome u već navedenom Nikaijsko-konstantinopolskome Vjervovanju. Ta kozmogonijska zamisao iz *Timaja* se proširila u sve dijelove svijeta.¹⁰⁴

---

¹⁰³ Hrvatska biskupska konferencija, 1994. *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb, Glas koncila, str. 61

¹⁰⁴ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave* Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 134.

4.6. Kolo sreće

Kada se govori o odnosima između kozmologije i psihologije na Zapadu i Indiji, potrebno je spomenuti pojam kola sreće s kojim smo se tokom života sigurno susreli. U antici slika kola koje se okreće ima svjetonazorski kontekst u kojem se s vremenom sudbina pojedinaca povezala s nebom, isto kao što se smjena godišnjih doba na zemlji povezuje s okretanjem neba i gibanjem Sunca i planeta među zvijezdama. Širi se još i metafora kola sreće.¹⁰⁵ U Boethijevoj raspravi *De philosophiae consolatione* nalazimo opis Sreće, Fortune i njena kola. Navod iz njegove rasprave jasno opisuje sliku kola kao *igračke sreće*:

Popni se, ako ti se sviđa, ali po tome zakonu, da ne smatraš nepravdom kada račun moje igračke zatraži da siđeš!¹⁰⁶

Slika 3. L. Reynmann, *Kalendar rođenja*, 1515, gravura E. Schon¹⁰⁷

Kolo sreće vjerojatno se izvodi iz prednjostočne, babilonske astrološke predožbe o utjecaju nebeskih sfera na svijet. Ona je u helenizmu preustrojena u matematički preciznu horoskopsku astrologiju za pojedince koja je preživjela do danas. Potom se astrološko kolo u kasnijoj antici i srednjem i novome vijeku stalo rabiti kao široka i neodređena slika i metafora kola sreće. Ono se naširoko rabilo u književnim djelima i likovnim prikazima do naših dana, a u filozofiji nam

¹⁰⁵ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave* Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 145.

¹⁰⁶ Ibid., str. 148.

¹⁰⁷ L. Reynmann, *Kalendar rođenja*, 1515, gravura E. Schon Preuzeto sa: <https://www.granger.com/results.asp?image=0105900> (10/6/2024)

je posvjedočen motiv toga kola npr. u Boethija i njegovom primjeru koji je naveden prethodno u radu. Kolo sreće se javlja također i u Indiji. Postoji usporediva slika i metafora, kao točak kola u brahmanizmu, a u budizmu se slika prenosi na vodeni točak kojim se mogla grabiti voda za navodnjavanje iz bunara ili tekućice. Naime, u brahmanizmu / hinduizmu, budizmu i đinizmu možemo pronaći međusobno podudarne pojmove o sudbini smrtnika, koji jesu strukturalno usporedivi s pojmovima u abrahamskim religijama, ali im nisu istovjetni: važna je činjenica da umjesto jednokratnoga života, indijske religije prihvaćaju mogućnost ponavljanja života (*samsāra*) dok se netko ne oslobodi vezanosti uza svijet, vjeruju u pravednost sudbine, ali ne kao suda po smrti ili posljednjega suda pred pravednim sucem, već kao zakonita iskušavanja, uživanja ili trpljenja posljedica vlastitih dobrih ili zlih djela (*karman*), vjeruju u izbavljenje, ali rjeđe kao spasenje višnjom pomoću, a redovito kao plod etičkoga odreknuća od svijeta i spoznajnoga prosvjetljenja (*moksa*). Razmatrajući ovu temu kola sreće, sve se indijske religije, upravo time što zamišljaju mogućnost ponavljanja života, ponovnih rođenja u krugu rađanja (*samsāra*) ili bivanja (*bhava*), lako mogu poslužiti slikom kola ili točka prerađanja.¹⁰⁸ Brahmanizam / hinduizam se služi tom slikom u tekstovima, dok se budizam njome služi i u tekstovima i u ikonografiji. Ipak tu postoji znatna razlika: dok je na Zapadu kolo sreće slika obrtanja izvanjske sreće u životu uzrokovane vanjskim uzrocima, bilo da je uzrokovana kretnjom Sunca, Mjeseca i planeta među zvijezdama, bilo hirom Fortune u Indiji je kolo sudbine slika kretne sudbine u našoj svijesti, tok sadržaja svijesti, jer ništa od vanjskoga svijeta što nije postalo sadržajem naše svijesti nije postalo dio naše sudbine, nego za to i ne znamo. Dakle, ako svoju svijest stavimo pod nadzor u zadubljenju i u njoj otkrijemo unutrašnje uzroke toka sadržaja svijesti, pa ako se u njoj ne vežemo za te predmete (objekte) svijesti niti se poistovjećujemo s njima jer smo kao subjekt svijesti od njih uvijek različiti, otvaraju se izgledi da time ovladamo i svojom sudbinom, odnosno da je se oslobodimo.¹⁰⁹

Uspoređujući kolo sreće u indijskoj i zapadnoj predaji, zaključujemo da slika točka u zapadnoj predaji služi kao prispodoba za vanjsku uzrokovanost naše sudbine (kao što ju zamišljaju i kulture Babylona, antike i Zapada), gdje sudbinu određuju zvijezde na nebu, a ne mi. Suprotno od mišlju Zapada, u Indiji ta ista slika služi kao prispodoba za unutrašnju uzrokovanost naše sudbine, koju pokreće naša svijest. Tako nam žudnja, mržnja, zasljepljenost i sve ono loše okreću točak sve brže, a smirenost, zadubljenost i bez žudnost zaustavljaju točak koji bi inače jurio kroz iskustva mnogih rađanja i umiranja. Kada se točak zaustavi suočeni smo s podmetom

---

¹⁰⁸ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave* Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 151.

¹⁰⁹ *Ibid.*, str. 152.

svijesti čiju narav nikada ne bismo spoznali krećući se po predmetnom svijetu. Budisti bi ishod zaustavljanja opisali kao nestanak granice između podmeta i predmetnoga svijeta. Vidljivo je da se u Indiji zrcali svjetonazor o unutrašnjoj slobodi podmeta svijesti, dok je na Zapadu riječ o vanjskoj nužnosti zbivanja.¹¹⁰

---

¹¹⁰ Mislav Ježić, 2016. *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave* Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga, str. 169.

5. ESHATOLOGIJA

Govoreći o kozmičkom ciklusu, dodirujemo se i teme eshatologije. Eshatologija (sg. jedn. *eskhaton*, mn. ta *eskhata*, pridjevni oblik: *eskhatos*) je pojam koji označava ono što se odnosi na vremenski posljednje stvari čovjekove egzistencije ili opće kozmičke zbilje i ono što je s tim u svezi. Eshatologija obrađuje teme u svezi sa smrću i zagrobnim životom. Odnosno, to je središnji nauk o kraju povijesti, propasti sadašnjega svijeta (kraj svijeta), o budućem novom svijetu i ispunjenju vjerskih nadanja: čudesnoga svijeta (Zoroaster), mesijanskoga kraljevstva (judaizam), dolaska kraljevstva Božjega (kršćanstvo), raja (islam) i drugo. Naime, većina religija postavlja pitanje o sudbini čovjeka nakon smrti; carstvo mrtvih zamišlja se različito (podzemlje, šeol, had, vječna lovišta) ili se rješenje problema traži na drugi način (učenje o reinkarnaciji, seljenje duša); obično se pretpostavlja neka retribucija: kazna ili nagrada za ovozemaljska djela. Ova tema je obrađena u mnogim religijama i kulturama pa tako i u antičkoj Indiji. Različito gledište o budućem životu nalazimo kod brahmana i veda.¹¹¹

U brahmanizmu ne nalazimo nikakvo gledište o budućem životu. Ponovno rođenje na zemlji katkad se smatra kao blagoslov, a ne kao zlo koje bismo trebali izbjeći. Najraširenije uvjerenje je da besmrtni odlaze na nebo, u obitavalište bogova. Ukoliko smo prinosili žrtve time ćemo postići trajno blagostanje i slavu uz bogove. Što je posebija žrtva to se nalazimo u posebnijim sferama bogova. Zvijezde su smatrane boravištem mrtvih. Cilj koji se nastoji ostvariti je individualna egzistencija u boljem svijetu. Onaj tko vrši žrtvene obrede njemu je obećana besmrtnost ili bar dug život, dok onaj tko to ne čini odlazi prije remena u drugi svijet gdje dobiva nešto dobro ili zlo ovisno o svojim djelima. U nekim tekstovima se kao najveća nagrada obećava rođenje u budućem svijetu sa svojim cijelim tijelom, *sarva tanuh*. Za razliku od uvjerenja brahmana, u Rg- vedi grešnik biva uništen, dok onaj tko to zasluži postiže besmrtnost. Dakle, kod brahmana se obojica ponovo rode da bi snosili posljedice svojih djela, a u Rg – vedi se ponovo rađa samo jedan od njih, odnosno onaj koji je činio dobro tokom života. Na posljetku, onim blagim i misaonim ljudima Indije, ne izgleda da bi nagrada i kazna mogle biti vječne. Oni smatraju da mora biti moguće da se svojim kajanjem oslobodimo kazne za grijeha koje smo počinili tokom ovozemaljskog života. Još jedno od njihovih uvjerenja je da je nezamislivo da nagrada traje vječno za vrline tokom našeg kratkog života.

---

¹¹¹Eshatologija, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://www.enciklopedija.hr/clanak/eshatologija> (10/6/2024)

Tako kad završimo sa dobivanjem nagrade ili izvršavanjem kazne, ponovo umiremo u onom životu i rađamo se ponovo na zemlji. To je prirodni ritam kojim život rađa smrt, a smrt život i vodi nas koncepciji bespočetnog i beskrajnog kruženja.¹¹² Premda djeluje da je koncepcija karme i ponovnog rođenja nesumnjivo djelo arijskog duha, ne možemo poreći ni da su ove sugestije mogle doći od starosjedilaca koji su vjerovali da njihove duše poslije smrti žive u životinjskim tijelima.¹¹³ Istražujući grčku filozofiju, saznajemo da su pitagorejci njegovali asketski način življenja, odnosno suzdržavali su se od jedenja mesa, pijenja vina, spolnog općenja i pokušavali su ostvariti vjeru u besmrtnost koja se metafizički izvodila iz srodnosti čovjekove duše s božanskom univerzalnom dušom, to jest duše koja se nakon pročišćenja može vratiti svojem božanskom izvoru. Isto kao i u velikom dijelu indijske tradicije, tako u pitagorejaca postoji mogućnost oslobođenja iz kruga porađanja već za ovozemaljskog života. I grčka i indijska tradicija izvode oslobođenje iz ontološkog jedinstva, monizma, koji je suprotan iluziji o više svjetova.¹¹⁴

---

¹¹² Č. Veljačić. 1964. *Indijska filozofija*, prva knjiga, Beograd, Nolit, str.95.

¹¹³ Ibid., str. 96.

¹¹⁴ T. Kokić. 2020. *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*, Bogoslovska smotra, vol. 90, br. 1, str.174.

6. ZAKLJUČAK

Kada bismo si postavili pitanje kakvog je oblika drevna (antička) misao, možemo vrlo kratko odgovoriti – okruglog. Ova misao potječe još od mezopotamske loze, a uključuje i antičku Grčku i Indiju. Filozofska misao počinje kada su Heleni napustili mitsku svijest i počeli misliti logički. Moglo bi se onda tvrditi da filozofija počinje s Aristotelom, ali on je nezamisliv bez svojih prethodnika. Dakle, prijelaz s mita na logičko mišljenje je postupan i dugotrajan. Mit nije bio priča ili puko blebetanje, već je upamćen kao neka vrsta svetoga znanja koja vjerojatno potječe iz svete predaje. Indijci su u poslije vedsko doba počeli pjevati u epskome stilu o bogovima, kako u epizodama svojih velikih epova *Mahabharate* i *Ramayane*, tako i u enciklopedijskim vjerskim djelima, *puranama*. Filozofija je u Indiji u svojoj suštini duhovne prirode. Indijska filozofija upućuje svoj interes obitavalištu čovjeka, a ne pustinjama iznad mjeseca. Ona ima svoje porijeklo u životu i vraća se životu. Djela indijske filozofije nemaju dogmatski karakter, koji je tako značajna crta kasnijih kritika i komentara. Čitajući literaturu o indijskoj filozofiji možemo vidjeti jaku intelektualnost indijskog duha koji želi saznati unutrašnju istinu. Empedoklo ima važnu ulogu u formiranju antičke misli. Empedoklov sustav cikličkog vremena temelji se na kvaternitetu, kao i materijalni ili prostorni sustav četiriju elemenata. Za kozmos se kaže da se razvija kroz četiri faze koje se beskonačno ponavljaju, kao što kazaljka na satu neprekidno kruži kroz četiri točke kompasa. Empedoklovo sastavljanje i rastavljanje elemenata počelima Ljubavi i Mržnje jest izmjena velikih vremenskih ciklusa, pa i način transmigracije svih živih bića koja mogu mijenjati svoje oblike. Elementi cikličnosti vremena u Grka postoje, ali unutar postojećeg vremena vezanog uz gibanje, ili kao nizanje događaja unutar vremena. U konačnici se čini da se, podjednako u prefilozofskom i filozofskom aspektu Grčke tradicije, od Hesioda i Parmenida pa do sustava Platona i Aristotela, teško može tvrditi jasna ciklička koncepcija vremena na fundamentalnoj, ontološkoj razini. Hinduistički, džainistički i budistički pogledi na vrijeme su ciklički. U Grčkoj su i Orfici i Empedoklo, a u Indiji i budisti i džainisti opisali vrijeme kao rotirajući kotač. Za shvaćanje kozmičkog ciklusa važan je i pojam Velike godine, koja kruži kroz vlastita godišnja doba, završava i obnavlja se; ova Velika godina bila je životni vijek jednog svijeta ili svjetskog doba, obično obilježenog, pred sam kraj, kataklizmičkim događajima poput smrti plodnosti zimi ili, u vrućim klimama, tijekom ljetne vrućine.¹¹⁵ Neizvjesno je kada se ovo proširenje koncepta

---

¹¹⁵ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 69.

"godine" u koncept "velike godine" dogodilo, ali mora biti pod dubokim utjecajem astronomije, a brojevi koji se obično koriste mogu ukazivati na drevni Sumer i dalje. U svakom slučaju, ili se raširio ili se pojavio na mnogo različitih mjesta, budući da se pojavio u Grčkoj, Indiji, Mezopotamiji, Islandu i drugdje.¹¹⁶ U Indijaca se može reći da se univerzum općenito shvaća kao nešto bez početka (skr. *anādi*), gdje se početak sadašnjih tvorevina objašnjava prijašnjim stanjima rastakanja i stvaranja, držeći ispraznim i besmislenim pitanje prvog stvaranja¹¹⁷. Jedino što se može reći o stvaranju vezano je uz odnos s nečim prije ili kasnije, dok je prvi početak izvan epistemološkog dohvata. Prihvaćajući nijanse u razumijevanju vremena u Grka i Indijaca, ipak ostaje dojam da je razlika između dviju koncepcija vremena supstancijalne naravi. U Indijaca se manje ili više jasno nalazi koncept makrokozmičke, ontološke promjene, kataklizmičkog kraja i krajnjeg suda i novog stvaranja svijeta. Fenomen preporađanja, propasti i novog stvaranja univerzuma može se prepoznati u konceptu Velike Godine u spisima *Rg Veda* (I. 164), *Atharva Veda* (X. 8,39-40) i *Svetāśvatar Upanisad* (V.3).¹¹⁸ Postoje neobjašnjive podudarnosti između najstarije potvrđene helenske i indijske filozofske misli i nazivlja kojom se one izražavaju, na primjer podudarnosti između Parmenida i Uddalake. Zanimljivo je da i Parmenidova kozmologija ili fiziologija pokazuje podudarnosti s Uddālakinom. Podudarnosti pak u ontologiji toliko su znatne i dalekosežne da Uddālaku i Parmenida možemo smatrati najstarijim promišljateljima ontologije ili *sadvidye* u Indiji i u Helladi. Neki su mislili da je mit o cikličkom vremenu bio inherentno povezan s reinkarnacijskim gledištem o ljudskoj sudbini i da te dvije doktrine tvore sintaktički kompleks. Aristotel, za kojeg je svako savršeno gibanje bilo kružno, mislio je isto o ovoj arhaičnoj konstrukciji zupčanika kozmičkog stroja: "U kretanju neba i svake zvijezde", napisao je, "postoji krug; pa zašto ne bi rađanje i umiranje ljudi također biti kružno, tako da se rađaju i uništavaju ponovno (i ponovno)".¹¹⁹

---

¹¹⁶ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought.Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 70-

¹¹⁷ Statischandra Chatterje – Dhirendramohan Datta,2007. *An Introduction to Indian Philosophy*, New Delhi, str. 23.

¹¹⁸ Thomas McEvelley.2002. *The Shape of Ancient Thought.Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, str. 69-71.

¹¹⁹ Ibid., str 92.

SAŽETAK

Ovaj rad za zadatak ima prikazati kozmički ciklus u antičkoj Grčkoj i Indiji. Filozofija nastala u antičkoj grčkoj kulturi nije jedina svjetska stara filozofija, tu se barem na neki način mogu pridodati indijska i kineska filozofija, no antička grčka filozofija je temeljna sastavnica europske kulture koja se ne da razumjeti bez nje. Grčka filozofija označavala je ipak jedan poseban početak i imala posebnu važnost jer je ona začetak racionalnog mišljenja, barem u zapadnoj civilizaciji. U staroj Indiji filozofija nije bila pomoć nekoj drugoj nauci ili umjetnosti, već je uvijek zadržavala uzvišeni položaj nezavisnosti, ona je stajala na svojim vlastitim nogama, a sve ostale studije očekivale su od nje inspiraciju i oslonac. Grčki pojam *metempsihoza* može se definirati kao vjerovanje da nakon smrti (tijela) duša prelazi u novo tijelo. Vjerovanje u *metempsihozu*, transmigraciju duša ili reinkarnaciju najčešće se povezuje s Indijom, uz nalaženje tragova primitivnog oblika vjerovanja u reinkarnaciju (besmrtna duša može se seliti u različite životinjske oblike). Veoma važni za razvitak filozofije o cikličnosti vremena su: Empedoklo, Parmenid, Platon, Aristotel, Hesiod, Tal, Pitagora, Anaksimandar, Anaksimenes, Heraklit, Diogen i Ksenofan. Uspoređujući indijsku i grčku misao Parmenidova kozmologija ili fiziologija pokazuje podudarnosti s Uddālakinom, a pronalazimo brojne sličnosti u djelima *Timaj* i *Aitareya – upanisadi*. Zajednički izvor iz kojeg su obje kulture mogle naslijediti doktrinu o kruženju vremena je Sumer. Šezdesetominutna aritmetika pojavila se u Sumeru oko 3000. godine prije Krista. U antici slika kola koje se okreće ima svjetonazorski kontekst u kojem se s vremenom sudbina pojedinaca povezala s nebom, a u Indiji postoji usporediva slika i metafora, kao kotač kola u brahmanizmu, a u budizmu se slika prenosi na vodeni točak. Moglo bi se reći da s teme eshatologije, dolazimo do zaključka da se i grčka i indijska tradicija izvode oslobođenje iz ontološkog jedinstva, monizma, koji je suprotan iluziji o više svjetova.

Ključne riječi: Grčka filozofija, indijska filozofija, metempsihoza, Sumer, Timaj, Aitareya – upanisadi, kolo sreće, eshatologija

ABSTRACT

The task of this work is to show the cosmic cycle in ancient Greece and India. The philosophy created in the ancient Greek culture is not the world's only old philosophy, Indian and Chinese philosophy can be added to it at least in some way, but ancient Greek philosophy is a fundamental component of European culture that cannot be understood without it. Greek philosophy nevertheless marked a special beginning and had a special importance because it is the beginning of rational thinking, at least in Western civilization. In ancient India philosophy was not an aid to any other science or art, but always maintained a lofty position of independence, it stood on its own feet, and all other studies looked to it for inspiration and support. The Greek term metempsychosis can be defined as the belief that after death (the body) the soul moves into a new body. Belief in metempsychosis, transmigration of souls or reincarnation is most often associated with India, with traces of a primitive form of belief in reincarnation (an immortal soul can move into different animal forms). Very important for the development of the philosophy of cyclical time are: Empedocles, Parmenides, Plato, Aristotle, Hesiod, Thal, Pythagoras, Anaximander, Anaximenes, Heraclitus, Diogenes and Xenophanes. Comparing Indian and Greek thought, Parmenides' cosmology or physiology shows similarities with Uddālakin, and we find numerous similarities in the works of Timaeus and Aitareya - the Upanisads. The common source from which both cultures could inherit the doctrine of the cycle of time is Sumer. Sixty-minute arithmetic appeared in Sumer around 3000 BC. In antiquity, the image of a spinning wheel had a worldview context in which over time the fate of individuals became connected to the sky, and in India there is a comparable image and metaphor, as a wheel in Brahmanism, and in Buddhism the image is transferred to a water wheel. Touching on the topic of eschatology, we come to the conclusion that both Greek and Indian traditions derive liberation from ontological unity, monism, which is the opposite of the illusion of multiple worlds.

Key words: Greek philosophy, Indian philosophy, metempsychosis, Sumer, Timaeus, Aitareya - Upanisads, wheel of fortune, eschatology

LITERATURA

- Aristotel. (1985). *Metafizika*. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber i Globus
- Aristotel. (1988). *Fizika*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber i Globus
- Burkert, W. (2008). *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*, Prehistory of Precosratic Philosophy in an Orientalizing Context. U: P. Curd i D. W. Graham, Oxford, Oxford University Press
- Burnet, J. (1982). *Platonis opera, Tomus IV*. Publisher: Oxford University Press; Oxford Classical Texts
- Havell, E.B. (1918). *History of Aryan rule in India*, London, George G. Harrap&Company
- Hermann Diels. (1983). *Predsokratovci. Fragmenti*, Zagreb, Naprijed
- Hrvatska biskupska konferencija, (1994). *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb, Glas koncila
- Ježić, M. (2016). *Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave*, Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga
- Kokić, T. (2015). *Pregled Antičke filozofije*. Zagreb, Naklada Breza
- Kokić, T. (2020). *Metempsihoza u antičkoj Grčkoj i veze s Indijom*. Bogoslovska smotra, 90 (1), 161-180.
- Platon, (1981). *Timaj*, Beograd, NIRO Mladost
- Rau, C. (1953). *The Philosophical Review* Vol. 62, No. 4, Theories of Time in Ancient Philosophy, Duke University Press, str. 515.
- Reale, G. (1987). *A History of Ancient Philosophy: I. From the Origins to Socrates*. New York, State University of New York Press
- Statischandra Chatterjje – Dhirendramohan Datta. (2007). *An Introduction to Indian Philosophy*, New Delhi, University Of Calcutta

Subhash Kak, (2008). *Concepts of Space, Time, and Consciousness in Ancient India*, Baton Rouge, Louisiana State University

Thomas McEvilley. (2002). *The Shape of Ancient Thought. Comparative Studies in Greek and Indian Philosophies*, New York, Allworth Press

Veljačić, Č. (1958). *Filozofija istočnih naroda*, 1. dio, Zagreb, Matica hrvatska

Veljačić, Č. (1964). *Indijska filozofija*, prva knjiga, Beograd, Nolit

Zeller, E. (1969). *Outlines of the History of Greek Philosophy*. New York: Meridian Books.

INTERNETSKE POVEZNICE

Eshatologija, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/eshatologija> (10/6/2024)

Grci, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/grci#poglavlje12> (29/05/2024)

Havell. *The Indian Antiquary*. (1918), Vol.47. Preuzeto sa: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.501821/mode/2up> (2/7/2024)

Heziod, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: [https://enciklopedija.hr/clanak/heziod#:~:text=Postanak%20bogova%20ili%20Teogonija%20\(%CE%98%CE%B5%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B1,Uranovu%20vladavinu%2C%20Kronovo%20svrgnu%C4%87e%20Urana](https://enciklopedija.hr/clanak/heziod#:~:text=Postanak%20bogova%20ili%20Teogonija%20(%CE%98%CE%B5%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CE%BD%CE%AF%CE%B1,Uranovu%20vladavinu%2C%20Kronovo%20svrgnu%C4%87e%20Urana) (29/05/2024)

Idealizam. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/idealizam> (2/6/2024)

Kaos, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/kaos> (2/7/2024)

Kozmologija, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/33601> (29/05/2024)

Kozmos, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa: <https://enciklopedija.hr/clanak/kozmos> (29/05/2024)

L. Reynmann, *Kalendar rođenja*, 1515, gravura E. Schon Preuzeto sa: <https://www.granger.com/results.asp?image=0105900> (2/7/2024)

Metempsihoza. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Preuzeto sa:

<https://www.enciklopedija.hr/clanak/metempsihoza> (5/6/2024)

Tadić, I. (1995). *Kaos, Logos i Suvremena Kozmologija*, Split, Preuzeto sa: <https://hrcak.srce.hr/file/79695> (2/7/2024)

Zemljopisni prikaz Indije. Preuzeto sa:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/77/India_78.40398E_20.74980N.jpg/270px-India_78.40398E_20.74980N.jpg (1/6/2024)

PRILOZI

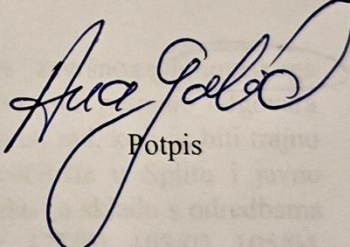
SVEUČILIŠTE U SPLITU

FILOZOFSKI FAKULTET

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

kojom ja ANA GALIĆ, kao pristupnik/pristupnica za stjecanje zvanja magistra/magistrice TAHIFANSKOG JEZIKA I FILOZOFIJE, izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega rada, da se temelji na mojim istraživanjima i oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i literatura. Izjavljujem da ni jedan dio diplomskoga rada nije napisan na nedopušten način, odnosno da nije prepisan iz necitiranoga rada, stoga ne krši ničija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio ovoga završnoga/diplomskoga rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Split, 12. 7. 2024.

Potpis

IZJAVA O POHRANI ZAVRŠNOGA/DIPLOMSKOGA RADA (PODCRTAJTE
ODGOVARAJUĆE) U DIGITALNI REPOZITORIJ FILOZOFSKOGA FAKULTETA
U SPLITU

Student/Studentica: ANA GAJIĆ

Naslov rada: KOZMIČKI CIKLUS U ANTČKOJ GRČKOJ I INDIJI

Znanstveno područje: HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Znanstveno polje: ANTČKA FILOZOFIJA

Vrsta rada: DIPLOMSKI RAD

Mentor/Mentorica rada (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime): Prof. dr. sc. TONČI KOKIĆ

Članovi Povjerenstva (akad. stupanj i zvanje, ime i prezime):

Prof. dr. sc. TONČI KOKIĆ

Prof. dr. sc. HRVOJE REHA

doc. dr. sc. JUDEVIT HANŽEK

Ovom izjavom potvrđujem da sam autor/autorica predanoga završnoga diplomskoga rada (zaokružite odgovarajuće) i da sadržaj njegove elektroničke inačice potpuno odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada. Slažem se da taj rad, koji će biti trajno pohranjen u Digitalnom repozitoriju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu i javno dostupnom repozitoriju Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu (u skladu s odredbama Zakona o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN br. 123/03, 198/03, 105/04, 174/04, 02/07, 46/07, 45/09, 63/11, 94/13, 139/13, 101/14, 60/15, 131/17), bude:

a) u otvorenom pristupu

b) dostupan studentima i djelatnicima FFST-a

c) dostupan široj javnosti, ali nakon proteka 6 mjeseci / 12 mjeseci / 24 mjeseca (zaokružite odgovarajući broj mjeseci).

(zaokružite odgovarajuće)

U slučaju potrebe (dodatnoga) ograničavanja pristupa Vašemu ocjenskomu radu, podnosi se obrazloženi zahtjev nadležnomu tijelu u ustanovi.

Mjesto, nadnevak: SPHT, 12. 7. 2024.

Potpis studenta/studentice:

Ana Gajić